

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΤΙΤΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

**ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΧΡΕΟΥΣ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2009-2022**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ

ΚΥΡΙΑΚΗ ΝΤΑΡΑΝΤΟΥΛΗ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

**ΣΧΟΛΗ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ, ΤΕΧΝΩΝ
ΚΑΙ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

**ΤΜΗΜΑ
ΙΣΤΟΡΙΑ, ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΚΑΙ ΔΙΕΘΝΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΤΙΤΛΟΣ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΔΙΑΤΡΙΒΗΣ

**ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ
ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΧΡΕΟΥΣ ΣΤΗΝ
ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2009-2022**

**Διατριβή η οποία υποβλήθηκε προς απόκτηση εξ
αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου σπουδών στην
Ευρωπαϊκή Πολιτική και Διακυβέρνηση στο Πανεπιστήμιο
Νεάπολις**

ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ

ΚΥΡΙΑΚΗ ΝΤΑΡΑΝΤΟΥΛΗ

ΙΑΝΟΥΑΡΙΟΣ 2023

Πνευματικά δικαιώματα

Copyright © Κυριακή Νταραντούλη, 2023

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Η έγκριση της διατριβής από το Πανεπιστημίου Νεάπολις δεν υποδηλώνει απαραίτητως και αποδοχή των απόψεων του συγγραφέα εκ μέρους του Πανεπιστημίου.

Ή ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΗΛΩΣΗ

Η Κυριακή Νταραντούλη, γνωρίζοντας τις συνέπειες της λογοκλοπής, δηλώνω υπεύθυνα ότι η παρούσα εργασία με τίτλο **«ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΧΡΕΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2009-2022»**, αποτελεί προϊόν αυστηρά προσωπικής εργασίας και όλες οι πηγές που έχω χρησιμοποιήσει, έχουν δηλωθεί κατάλληλα στις βιβλιογραφικές παραπομπές και αναφορές. Τα σημεία όπου έχω χρησιμοποιήσει ιδέες, κείμενο ή/και πηγές άλλων συγγραφέων, αναφέρονται ευδιάκριτα στο κείμενο με την κατάλληλη παραπομπή και η σχετική αναφορά περιλαμβάνεται στο τμήμα των βιβλιογραφικών αναφορών με πλήρη περιγραφή.

Η Δηλούσα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Κατάλογος Ακρωνυμίων	5
Κατάλογος Πινάκων	6
Περίληψη	8
Abstract.....	9
Κεφάλαιο 1 - Εισαγωγή	10
Κεφάλαιο 2 – Πολιτική Οικονομία και Οικονομικές Κρίσεις. Το Θεωρητικό πλαίσιο	14
2.1 Η έννοια των οικονομικών κρίσεων	14
2.2 Οι οικονομικές κρίσεις τον 20 ^ο αιώνα	15
2.3 Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007 στις ΗΠΑ	16
2.4 Η Ευρωπαϊκή κρίση χρέους	17
2.5 Η ελληνική οικονομική κρίση.....	18
Κεφάλαιο 3 – Οι Οικονομικές και Κοινωνικές Συνέπειες της Πρώτης Δεκαετίας της Κρίσης στην Ελλάδα. 2009-2018	21
3.1 Οι οικονομικές συνέπειες.....	21
3.2 Οι κοινωνικές συνέπειες. Φτώχεια και ανεργία.....	23
3.3 Οι κοινωνικές συνέπειες. Επίδραση στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις.....	25
3.4 Οι κοινωνικές συνέπειες. Ψυχική υγεία και αυτοκτονίες	27
Κεφάλαιο 4 – Η Οικονομική Πολιτική την Περίοδο 2015-2018	29
4.1 Η περίοδος διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, 2015 – 2018. <i>Η πρώτη περίοδος διακυβέρνησης</i>	29
4.2 Η περίοδος διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, 2015 – 2018. <i>Η δεύτερη περίοδος διακυβέρνησης</i>	32
Κεφάλαιο 5 – Οικονομικές και Κοινωνικές Προκλήσεις, 2019-2022.....	35
5.2 Οι οικονομικές προκλήσεις, 2019-2022	35
5.3 Οι κοινωνικές προκλήσεις, 2019-2022.....	37
Κεφάλαιο 6 – Συμπεράσματα	39
Βιβλιογραφία	43
<i>Βιβλιογραφικές Αναφορές στα Ελληνικά</i>	43

<i>Ξενόγλωσσες Βιβλιογραφικές Αναφορές</i>	<i>43</i>
--	-----------

Κατάλογος Ακρωνυμίων

Συντόμευση

Επεξήγηση

ΔΝΤ	Διεθνές Νομισματικό Ταμείο
ΕΕ	Ευρωπαϊκή Ένωση
ΕΟΚ	Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα
ΗΒ	Ηνωμένο Βασίλειο
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής
ΜμΕ	Μικρομεσαίες Επιχειρήσεις
ΝΔ	Νέα Δημοκρατία
ΟΝΕ	Οικονομική και Νομισματική Ένωση
ΠΑΣΟΚ	Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα
ΣΥΡΙΖΑ	Συνασπισμός Ριζοσπαστικής Ανανέωσης

Κατάλογος Πινάκων

1	Ρυθμός Μεγέθυνσης Πραγματικού ΑΕΠ (%)	23
2	Ρυθμός Πληθωρισμού (%)	24
3	Αναλογία Πληθυσμού Φτώχειας] (% του συνολικού πληθυσμού)	25
4	Άτομα που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας κατά ποσοστό εισοδήματος και σύνθεση του νοικοκυριού (πληθυσμός ηλικίας 0 έως 59 ετών	25
5	Στοιχεία Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων στην Ελλάδα και την ΕΕ	27
6	Θάνατοι εξαιτίας των αποπειρών αυτοκτονίας (%)	39
7	Το δημοσιονομικό έλλειμμα/πλεόνασμα (% ΑΕΠ)	37
8	Το δημόσιο χρέος στην Ελλάδα και την ΕΕ (% ΑΕΠ)	37

Ονοματεπώνυμο Φοιτητή/Φοιτήτριας: ΚΥΡΙΑΚΗ ΝΤΑΡΑΝΤΟΥΛΗ

Τίτλος Μεταπτυχιακής Διατριβής: ΟΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ ΧΡΕΟΥΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ. Η ΠΕΡΙΟΔΟΣ 2009-2022

Η παρούσα Μεταπτυχιακή Διατριβή εκπονήθηκε στο πλαίσιο των σπουδών για την απόκτηση εξ αποστάσεως μεταπτυχιακού τίτλου στο Πανεπιστήμιο Νεάπολις και εγκρίθηκε στις [ημερομηνία έγκρισης] από τα μέλη της Εξεταστικής Επιτροπής.

Εξεταστική Επιτροπή:

Πρώτος επιβλέπων (Πανεπιστήμιο Νεάπολις Πάφος).....[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Μέλος Εξεταστικής Επιτροπής:[ονοματεπώνυμο, βαθμίδα, υπογραφή]

Περίληψη

Κύριος σκοπός αυτής της μεταπτυχιακής διατριβής είναι να μελετήσει και να αξιολογήσει τις επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα την περίοδο 2010-2022. Οι επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα ήταν μεγάλες και εξαπλώθηκαν σε κάθε σημαντικό τομέα της οικονομίας και της κοινωνίας. Από οικονομική άποψη επηρεάστηκαν τα κύρια εθνικολογιστικά μεγέθη όπως για παράδειγμα ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ, και ο ρυθμός πληθωρισμού. Παράλληλα όμως η οικονομική κρίση επηρέασε σημαντικές κοινωνικές πτυχές της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα την φτώχεια, τα ποσοστά ανεργίας, την λειτουργία των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων καθώς και την ψυχική υγεία των Ελλήνων και τα ποσοστά αυτοκτονιών. Αυτές όλες τις δυσμενείς συνθήκες για την εθνική οικονομία και την κοινωνία φαίνεται πως κατάφερε να μετριάσει η οικονομική πολιτική που ακολουθήθηκε από το ΣΥΡΙΖΑ και τη Νέα Δημοκρατία τα τελευταία χρόνια. Ειδικά, η περίοδος 2019-2022 χαρακτηρίζεται από μια άνθηση της οικονομικής ανάπτυξης και καλυτέρευση της εθνικής οικονομίας. Βέβαια, έστω και εάν οι συνθήκες βελτιώθηκαν, δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με σιγουριά ότι έχουμε ξεφύγει μια και δια πάντως από την κρίση. Το αντίθετο μάλιστα, πρόσφατοι εξωτερικοί παράγοντες, όπως για παράδειγμα το ξέσπασμα της πανδημίας Covid-19 καθώς και η εμφάνιση της ενεργειακής κρίσης ως αποτέλεσμα της πρόσφατης στρατιωτικής εισβολής της Ρωσίας στην Ουκρανία, έχουν επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό την αποτελεσματικότητα της διεθνούς οικονομίας παράλληλα με την αστάθεια που παρατηρείται σε διεθνές επίπεδο. Το μέλλον δεν μπορεί να προβλεφθεί, όμως εάν αυτοί οι εξωτερικοί παράγοντες συνεχίσουν να επηρεάζουν τις διεθνείς αγορές τότε θα έχουν σημαντικές επιπτώσεις στις εθνικές οικονομίες.

Λέξεις κλειδιά

Ελλάδα, Οικονομική Κρίση, Οικονομική Πολιτική, Κοινωνία, Επιπτώσεις, Μνημόνια

Abstract

The main purpose of this master's thesis is to study and evaluate the effects of the economic crisis in Greece in the period 2010-2022. In order to answer the main questions of the paper, primary and secondary sources will be used, but mainly the analysis of the data for each area of analysis will be carried out. As we will argue below, the effects of the financial crisis in Greece were large and spread to every important sector of the economy and society. From an economic point of view, the main national accounting figures were affected, such as the GDP growth rate and the inflation rate. At the same time, however, the economic crisis affected important social aspects of Greece, such as poverty, unemployment rates, the operation of Small and Medium Enterprises as well as the mental health of Greeks and suicide rates. All these unfavorable conditions for the national economy and society seem to have been mitigated by the economic policy followed by SYRIZA and New Democracy in recent years. Especially, the period 2019-2022 is characterized by a boom in economic development and improvement of the national economy. Of course, even if conditions improved, we cannot claim with certainty that we have escaped the crisis once and for all. On the contrary, recent external factors, such as the outbreak of the Covid-19 pandemic as well as the emergence of the energy crisis as a result of Russia's recent military invasion of Ukraine, have significantly affected the efficiency of the international economy alongside instability observed internationally. We cannot predict the future with certainty, but if these external factors continue to affect international markets then they will have significant effects on national economies.

Keywords

Greece, Economic Crisis, Economic Policy, Society, Consequences, Memorandums

Κεφάλαιο 1 - Εισαγωγή

Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα τα οποία απασχολεί ολόκληρη την ανθρωπότητα αρκετά συχνά είναι το ζήτημα των οικονομικών κρίσεων, των επιπτώσεων τους καθώς και των τρόπων αντιμετώπισέως τους. Γενικά οι οικονομικές κρίσεις εμφανίζονται αρκετά συχνά χωρίς να διαλέγουν συγκεκριμένες χώρες και συνθήκες. Έτσι, ειδικά τον 20^ο αιώνα παρατηρούνται κρίσεις σε όλες τις Ηπείρους από την Αμερική έως και την Ασία. Μια από τις κυριότερες που συνέβησαν τα τελευταία χρόνια είναι η Ευρωπαϊκή Κρίση Χρέους η οποία ξεκίνησε το 2009 από την Ελλάδα. Η κρίση επεκτάθηκε σχεδόν άμεσα από την Αμερικανική Ήπειρο και μετά την Ελλάδα επηρέασε όλες τις χώρες της Ευρώπης.

Η περίπτωση της Ελλάδας είναι αρκετά ενδιαφέρουσα για να μελετηθούν τόσο οι κρίσεις όσο και οι επιπτώσεις της σε όλο το εύρος της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής των Ελλήνων κυρίως γιατί ήταν μια πολύπλευρη κρίση. Οι αιτίες της βρίσκονται βαθιά στην λειτουργία του διεθνούς οικονομικού συστήματος, στην αρχιτεκτονική και τις ευπάθειες της Ευρωζώνης καθώς και στο ευρύτερο πολιτικοοικονομικό σύστημα της χώρας. Για αυτό το λόγο άλλωστε η ελληνική οικονομική κρίση ήταν αρκετά σοβαρή και διήρκησε αρκετά χρόνια χωρίς κανείς να μπορέσει να υποθέσει με ασφάλεια ότι η χώρα βγήκε με σιγουριά από την οικονομική ανισορροπία της προηγούμενης δεκαετίας (Kotios & Roukanas, 2013; Maris et al., 2021; Hardouvelis et al., 2018; Sklias & Maris, 2013; Sklias, Roukanas & Galatsidas, 2022; Varoufakis, 2016).

Κύριος λοιπόν σκοπός αυτής της μεταπτυχιακής διατριβής είναι να μελετήσει τις οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της κρίσης χρέους στην Ελλάδα, με ειδική αναφορά στην τελευταία δεκαετία έτσι ώστε να κατανοήσουμε με περισσότερη σαφήνεια τόσο τις αιτίες της όσο και τις επιπτώσεις της. Αυτή η μεταπτυχιακή διατριβή εξάλλου μπορεί να αποτελέσει έναν οδηγό για να μελετηθεί το αντίστοιχο θέμα σε ένα πιο αναλυτικό επίπεδο στο μέλλον.

Ποιες είναι λοιπόν οι κύριες αιτίες της ελληνικής οικονομικής κρίσης και ποιες οι συνέπειες της ελληνικής οικονομικής κρίσης τα τελευταία χρόνια στην οικονομική και κοινωνική ζωή των Ελλήνων; Όπως θα υποστηριχθεί υπάρχουν πάρα πολλά ανοικτά ζητήματα στα οποία η ελληνική πολιτεία καλείται να δώσει σαφείς απαντήσεις. Παρότι η ελληνική οικονομία φαίνεται να άντεξε στις γενικότερες προκλήσεις, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι έχει ξεφύγει από αυτόν το φαύλο κύκλο της οικονομικής κρίσης. Ασφαλώς για αυτό μεγάλο λόγο έχουν παίξει τόσο η εμφάνιση της πανδημίας Covid-19 όσο και η εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία. Οι εξωτερικές συνθήκες ουσιαστικά έχουν δημιουργήσει τις

προϋποθέσεις για την συνέχιση της αβεβαιότητας τόσο σε εθνικό όσο και σε περιφερειακό και διεθνές επίπεδο.

Έτσι, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η Ελλάδα εύκολα θα καταφέρει να ξεφύγει από την οικονομική κρίση, ενώ παράλληλα δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για μια σειρά από άλλα σημαντικά στοιχεία που θα παίξουν καθοριστικό ρόλο στην έκβαση των πραγμάτων. Για παράδειγμα, πρώτον, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η ΕΕ θα καταφέρει να δώσει τις απαιτούμενες απαντήσεις ειδικά στο πλαίσιο της οικονομικής διακυβέρνησης της Ευρωζώνης. Αυτό είναι ένα ακανθώδες ζήτημα για όλη την ευρωπαϊκή οικογένεια όχι μόνο σήμερα αλλά και στο παρελθόν. Εξάλλου, ιστορικά οι αλλαγές σε οποιαδήποτε ζητήματα πολιτικής δεν ήταν εύκολο να πραγματοποιηθούν στο επίπεδο της οικονομικής διακυβέρνησης δεδομένης της ετερογένειας του ευρωπαϊκού οικονομικού χώρου και της διάσπασης των οικονομικών απόψεων κάθε κράτους μέλους, το οποίο από την άλλη διεκδικούσε την όσο το δυνατόν καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων του. Κάθε φορά όμως που οι απόψεις ήταν διαφορετικές τόσο πιο δύσκολη ήταν η ύπαρξη συναίνεσης και η υιοθέτηση κοινών απόψεων σχετικά με την οικονομική διακυβέρνηση.

Δεύτερον, παραμένει ακόμα και σήμερα αναπάντητο το ερώτημα του εάν η αποτελεσματικότητα των οικονομικών πολιτικών ειδικά σε περιόδους οικονομικής αστάθειας είναι σημαντική. Όπως για παράδειγμα υποστηρίζει ο Hazakis (2021b) η ελληνική οικονομική προσαρμογή κατάφερε να αποκαταστήσει τις μακροοικονομικές ισορροπίες και τους ρυθμούς ανάπτυξης, αν και εις βάρος της βιωσιμότητας του χρέους και της ευημερίας των πολιτών. Ο Covid-19 όμως έπληξε το 2020 τους μοχλούς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας οδηγώντας, για άλλη μια φορά, σε άνοδο της ανεργίας και σε ύφεση της οικονομικής δραστηριότητας. Τι όμως γίνεται εάν αυτοί οι δείκτες εξελιχτούν αρνητικά; Ποιος μας διαβεβαιώνει ότι μια ακόμα πανδημία δεν θα επηρεάσει την ελληνική οικονομία σε σύντομο χρονικό διάστημα;

Παρακάτω θα μελετηθεί αρχικά το θεωρητικό πλαίσιο των οικονομικών κρίσεων με ειδικές αναφορές στην έννοια των οικονομικών κρίσεων, στις οικονομικές κρίσεις του 20ου αιώνα, στην παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007 στις ΗΠΑ καθώς και της Ευρωπαϊκή Κρίσης Χρέους και τέλος στην ελληνική οικονομική κρίση. Αυτό το κεφάλαιο θα μας δώσει την δυνατότητα να κατανοήσουμε την φύση αλλά και ταυτόχρονα τις επιπτώσεις που έχουν οι οικονομικές κρίσεις στην λειτουργία και την αποτελεσματικότητα των αγορών αλλά και των κοινωνιών γενικότερα. Στο κεφάλαιο 2 θα διερευνηθούν οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της κρίσης την πρώτη δεκαετία μετά την εμφάνιση της, και πιο συγκεκριμένα το δημόσιο χρέος και τα ελλείμματα τα μνημόνια οικονομικής συνεργασίας, οι κοινωνικές συνέπειες της κρίσης στην φτώχεια, την ανεργία την επίδραση στις μικρομεσαίες

επιχειρήσεις και την ψυχική υγεία και τις αυτοκτονίες. Σε αυτό το κεφάλαιο θα δοθεί έμφαση στις οικονομικές συνέπειες της κρίσης από την μια πλευρά αλλά και ταυτόχρονα στις επιπτώσεις που είχαν στην ελληνική κοινωνία. Στα δύο τελευταία κεφάλαια θα μελετηθεί η οικονομική πολιτική κατά την διάρκεια των τελευταίων χρόνων καθώς και οι οικονομικές και κοινωνικές προκλήσεις της τελευταίας τριετίας. Το κεφάλαιο αυτό είναι σημαντικό για να κατανοήσουμε πως σιγά σιγά, οι διάφορες κυβερνήσεις κατάφεραν να καλύψουν αρκετό από το χαμένο έδαφος της προηγούμενης δεκαπενταετίας. Ταυτόχρονα όμως θα τονισθεί ότι πολύς δρόμος έχει να καλυφθεί ακόμα. Τέλος, θα εξαχθούν τα συμπεράσματα της μεταπτυχιακής διατριβής.

Μεθοδολογία

Κύριος σκοπός της μεταπτυχιακής διατριβής είναι να μελετηθούν οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της κρίσης χρέους στην Ελλάδα την περίοδο 2009-2022. Στην βάση αυτή θα απαντηθούν μια σειρά από ερωτήματα όπως: Ποιες ήταν οι κύριες αιτίες της εμφάνισης της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα; Ποια ήταν η επίδραση των μνημονιακών πολιτικών στην οικονομική και κοινωνική ζωή των Ελλήνων; Κατάφεραν τα κόμματα που βρέθηκαν στην διακυβέρνηση της χώρας αυτή τη δύσκολη περίοδο να ανταποκριθούν;

Μεθοδολογικά για να απαντήσουμε το ερώτημα θα χρησιμοποιήσουμε τις μεθόδους της συγκριτικής πολιτικής επιστήμης καθώς και μια εκλεκτική σύνθεση πολιτικοοικονομικών θεωριών έτσι ώστε να είμαστε σε θέση να μελετήσουμε το ζήτημα σε μια ευρεία βάση. Αυτή ακριβώς η προσέγγιση της πολιτικής οικονομίας θα εμπλουτισθεί από την μελέτη και ανάλυση πρωτογενών πηγών όπως για παράδειγμα η εθνική ή ευρωπαϊκή νομοθεσία, δεδομένα από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία της Ελλάδας και την EUROSTAT καθώς και δεικτών της Παγκόσμιας Τράπεζας ή άλλων ερευνητικών οργάνων όπως για παράδειγμα η Economist Intelligent Unit. Θα γίνει επιπλέον επεξεργασία δευτερογενών πηγών όπως για παράδειγμα βιβλία καθώς και άρθρων σε έγκριτα επιστημονικά περιοδικά με κριτές όπως για παράδειγμα των εκδόσεων Taylor and Francis ή της Elsevier. Για την απάντηση των ερωτημάτων θα γίνει ποιοτική έρευνα μέσα από την κριτική ανάλυση δευτερογενών πηγών που αποσκοπούν στην κατανόηση και διερεύνηση των θεματικών ενοτήτων της μεταπτυχιακής διατριβής. Μετέπειτα θα χρησιμοποιηθούν πρωτογενείς πηγές όπως για παράδειγμα στατιστικά δεδομένα από την Eurostat και την Παγκόσμια Τράπεζα έτσι ώστε να έρθουν στην επιφάνεια οι πραγματικές επιπτώσεις των μνημονιακών πολιτικών τόσο για τους Έλληνες πολίτες όσο και για την ίδια την χώρα.

Το υλικό για τη συγγραφή της διατριβής συλλέχθηκε από επίσημους εκδοτικούς

οίκους όπως για παράδειγμα, Taylor and Francis, Cambridge και Oxford University Press καθώς επίσης και από τους επίσημους ιστότοπους των στατιστικών υπηρεσιών.

Οι κύριοι περιορισμοί της έρευνας αφορούν το γεγονός ότι η έρευνα αυτή σχετίζεται με την ανάλυση των επιπτώσεων της οικονομικής κρίσης τόσο στο οικονομικό όσο και στο κοινωνικό επίπεδο στην Ελλάδα. Υπό αυτή την προϋπόθεση, τα κύρια συμπεράσματα της δύναται να μην γενικευτούν καθώς έτσι και αλλιώς οι οικονομικές κρίσεις είναι περίοδοι οικονομικής στασιμότητας κατά την διάρκεια των οποίων δεν ισχύουν οι γενικοί οικονομικοί κανόνες.

Κεφάλαιο 2 – Πολιτική Οικονομία και Οικονομικές Κρίσεις. Το Θεωρητικό πλαίσιο

2.1 Η έννοια των οικονομικών κρίσεων

Οι οικονομικές κρίσεις δεν είναι σπασμωδικά και τυχαία περιστατικά μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας. Το αντίθετο μάλλον, ιστορικά έχουμε παρατηρήσει οικονομικές κρίσεις σε κάθε ιστορική περίοδο της ανθρωπότητας από τις επτά πληγές του φαραώ έως και την τελευταία οικονομική κρίση που ξέσπασε στην Ευρωζώνη. Γενικά οι οικονομικές κρίσεις μπορούν να διακριθούν σε δύο μεγάλες κατηγορίες:

- Τις κρίσεις παραγωγής, οι οποίες καλύπτουν την απότομη ουσιαστικά πτώση της παραγωγής και της προσφοράς αγαθών,
- Τις κρίσεις ζήτησης, οι οποίες καλύπτουν την μαζική και απότομη πτώση της ζήτησης των αγαθών και των περιουσιακών στοιχείων (Χριστοδουλάκης, 2015).

Οικονομική κρίση είναι η μεγάλη και παρατεταμένη μείωση της οικονομικής δραστηριότητας η οποία διακρίνεται από την παροδική ύφεση της οικονομίας. Στην πραγματικότητα όταν η οικονομική κρίση βρίσκεται σε πλήρη εξέλιξη όλοι οι δείκτες οικονομικής δραστηριότητας μειώνονται δραματικά (Krugman, 2009).

Στην πρώτη περίπτωση, οι κρίσεις παραγωγής ουσιαστικά οδηγούν σε απότομη μείωση της προσφοράς των αγαθών όπως για παράδειγμα είναι οι λιμοί μέσω μεγάλων περιόδων ξηρασίας και πλημμυρών, ή εξαιτίας των διαφόρων επιδημιών οι οποίες ιστορικά αφάνιζαν το εργατικό δυναμικό, το ζωικό και βιομηχανικό κεφάλαιο. Παραδείγματα τέτοιων κρίσεων εντοπίζονται και στην νεότερη και σύγχρονη εποχή όπως για παράδειγμα ο λιμός στην Ελλάδα το 1942, στην Κίνα αλλά και σε διάφορες χώρες της Αφρικής. Πολλές φορές τέτοιες κρίσεις προέκυψαν και λόγω της ανθρώπινης καταστροφικής παρέμβασης όπως για παράδειγμα η διεξαγωγή του Α' και του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, ή το ατύχημα στο Τσέρνομπιλ το 1986 ή ακόμα και η ρίψη των ατομικών βομβών στην Χιροσίμα και το Ναγκασάκι.

Στην άλλη περίπτωση οι οικονομικές κρίσεις της ζήτησης οδηγούν σε απότομη πτώση της ζήτησης των περιουσιακών στοιχείων από την πλευρά των καταναλωτών. Στις πιο συνηθισμένες τους μορφές αυτές οι κρίσεις αφορούν είτε την ύπαρξη υπερπληθωρισμού, είτε την χρεοκοπία των τραπεζών ή της κατάρρευσης των χρηματοοικονομικών στοιχείων ή την κατάρρευση των εμπράγματων αξιών. Για παράδειγμα, οι οικονομικές κρίσεις στην

Ευρώπη και την Αμερική τον 19^ο αιώνα ή ακόμα και η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξεκίνησε από τις ΗΠΑ στις αρχές του 21^{ου} αιώνα. Πολλές επίσης φορές έχουμε την κατάρρευση των αγορών, την λεγόμενη οικονομική φούσκα η οποία ενώ αρχικά μπορεί να διογκώνεται εξαιτίας της ανάπτυξης συγκεκριμένων υπερβολικών προσδοκιών, μετέπειτα όμως όταν οι προσδοκίες διαψευστούν τότε η αγορά μπορεί να καταρρεύσει με θεαματικό τρόπο (Kindleberger, 1991; Turner, 2008).

Οι Aliber και Kindleberger (2015) τονίζουν ότι ουσιαστικά πριν ξεσπάσει μια κρίση στο καπιταλιστικό σύστημα της παραγωγής, εμφανίζονται τέσσερα στάδια. Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο στάδιο ένα έστω και τυχαίο εξωτερικό γεγονός διαταράσσει τις προσδοκίες των επενδυτών και των καταναλωτών. Στο δεύτερο στάδιο, ωθούνται οι κερδοσκόποι εξαιτίας των υψηλών κερδών σε ολοένα και πιο παράτολμες μορφές χρηματοδότησης και στο τρίτο στάδιο, οι ίδιοι οι κερδοσκόποι αντιλαμβάνονται πως δεν μπορούν να συνεχίσουν να υπάρχουν κέρδη στη διεθνή οικονομία, και στο τέταρτο οι αγορές αρχίζουν να καταρρέουν παράλληλα με τις μεγάλες πωλήσεις τίτλων. Πέρα από αυτή την ερμηνεία των Aliber και Kindleberger, έχουν ουσιαστικά αναπτυχθεί τρεις κατηγορίες υποδειγμάτων για την ανάλυση και την ερμηνεία των νομισματικών κρίσεων, όπου στην πρώτη κατηγορία περιλαμβάνεται τα υποδείγματα της πρώτης γενιάς, στη δεύτερη τα υποδείγματα των αυτό-εκπληρούμενων κρίσεων και στην τρίτη κατηγορία τα υποδείγματα των χρηματοπιστωτικών κρίσεων (Λιαργκόβας & Ρεπούσης, 2011).

2.2 Οι οικονομικές κρίσεις τον 20^ο αιώνα

Στον 20^ο αιώνα και ειδικά προς το τέλος του 20^{ου} αιώνα, οι περισσότερες οικονομικές κρίσεις πραγματοποιήθηκαν επειδή διαψεύστηκαν οι ορθολογικές προσδοκίες τόσο των επενδυτών όσο και των αγορών γενικότερα. Συνεπώς, το υπόδειγμα της ορθολογικής κεφαλαιαγοράς μέσα από το οποίο υποτίθεται ότι οι αγορές είναι ορθολογικές και λειτουργούν αποτελεσματικά δεν λειτουργεί με τον επιθυμητό τρόπο (Λιαργκόβας και Ρεπούσης, 2011). Εάν οι προσδοκίες των ατόμων και των αγορών διαψευστούν τότε στην πραγματικότητα οι επενδυτές συμπεριφέρονται παρορμητικά ως μια αγέλη και αυτή ακριβώς η παρορμητικότητα δημιουργεί συνθήκες αυξημένης αστάθειας και δυσπιστίας. Αυτή η ακριβώς η ψυχολογία των αγορών μπορεί να καταστρέψει την οικονομική πρόοδο αρκετών δεκαετιών γκρεμίζοντας παράλληλα τα όνειρα εκατομμυρίων ανθρώπων και οικογενειών (Barberis, 2013; Greenglass et al., 2014).

Στην βάση αυτών των υποθέσεων οι οικονομικές κρίσεις είναι μάλλον ένα εγγενές χαρακτηριστικό των σύγχρονων καπιταλιστικών οικονομιών. Ασφαλώς το πιο σπουδαίο

παράδειγμα οικονομικής κρίσης, αποτελεί η Μεγάλη Ύφεση του 1929 στις ΗΠΑ.¹ Επιπρόσθετα, εξαιτίας των πετρελαϊκών κρίσεων της δεκαετίας του 1970 εμφανίστηκαν μια σειρά από οικονομικές κρίσεις όπως για παράδειγμα η οικονομική κρίση του 1980 στη Ρουμανία, του 1981 στην Πολωνία αλλά και αυτή του 1982 στο Μεξικό και την Ουγγαρία. Το 1994 είχαμε ακόμα μια μεγάλη κρίση στο Μεξικό, την κρίση της Τεκίλας και την υπερβολική ανατίμηση του νομίσματος του (Dornbusch, 2001).

Εν πολλοίς αυτή η κρίση οφείλονταν και στις οδηγίες του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου (ΔΝΤ) προς την κυβέρνηση του Μεξικού για την κατάλληλη εφαρμογή του μείγματος της οικονομικής πολιτικής (Boughton, 2000). Τρία χρόνια αργότερα παρουσιάστηκε η Ασιατική Κρίση του 1997 κυρίως στην Ταϊλάνδη, την Ινδονησία και την Νότια Κορέα. Είναι ξεκάθαρο πως σε αυτή την περίπτωση οι θεσμικές αδυναμίες συνέβαλαν στην έναρξη της ασιατικής χρηματοπιστωτικής κρίσης καθώς οι τύποι των καθεστώτων, οι παραλλαγές των δημοκρατικών θεσμικών οργάνων, οι δομές των σχέσεων επιχείρησης-κυβέρνησης και των ρυθμιστικών φορέων έπαιξε σημαντικό ρόλο στο πώς η κρίση αναπτύχθηκε (Haggard, 1999). Λίγο πριν φύγει η δεκαετία του 1990 και στις αρχές του 2000 άλλες τέσσερις οικονομικές κρίσεις συντάραξαν την διεθνή οικονομία, η κρίση της Ρωσίας και της Βραζιλίας το 1998, η κρίση της Αργεντινής το 2000, και η οικονομική κρίση στην Τουρκία 2001.²

2.3 Η παγκόσμια οικονομική κρίση του 2007 στις ΗΠΑ

Λίγο πριν λήξει η δεκαετία του 2000, ένα συνταρακτικό οικονομικό γεγονός έκανε την εμφάνιση του. Η παγκόσμια οικονομική κρίση που ξεκίνησε στην Αμερική το 2007 ήταν ανεπανάληπτη για πολλούς λόγους αλλά κυριότερα γιατί αυτή ξέσπασε στην καρδιά του παγκόσμιου καπιταλισμού. Αρχικά ξεκίνησε σαν μία φούσκα στην αγορά κατοικίας αλλά πολύ γρήγορα μετατράπηκε σε μια ανεπανάληπτη οικονομική κρίση συστημικής βαρύτητας η οποία επηρέασε την εμπιστοσύνη και την αισιοδοξία στις παγκόσμιες χρηματαγορές (Blankenburg and Palma, 2009). Πολύ γρήγορα δηλαδή η κρίση απέκτησε όλα τα χαρακτηριστικά των χρηματοοικονομικών κρίσεων που μπορούν να παρατηρηθούν τον τελευταίο αιώνα και τα οποία περιγράψαμε παραπάνω, όπως για παράδειγμα την φούσκα στην αγορά (κατοικίας), την μαζική απόσυρση κεφαλαίων, την παγίδα ρευστότητας, την μείωση των παγκόσμιων ροών κεφαλαίου και το λεγόμενο ‘Contagion Effect’ (Krugman,

¹ Δείτε για παράδειγμα, Bernstein (1987) και Eichengreen (2014).

² Δείτε σχετικά, Hanson (1999), Özatay & Sak (2002), Perry & Servén (2003), Dufour & Orhangazi (2009), και Schmalz & Ebenau (2012).

2009). Το κύριο αποτέλεσμα αυτών των διαδικασιών είναι να αρχίσουν και πάλι οι συζητήσεις για μια ριζοσπαστική αλλαγή του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος οργάνωσης του παγκόσμιου καπιταλισμού.

Θα παραβλέψουμε να κάνουμε ανάλυση για τα κύρια αίτια αυτής της κρίσης καθώς τα πλαίσια αυτής της έρευνας είναι περιορισμένα, όμως θα αναφέρουμε κάποιες από τις επιπτώσεις της που επηρέασαν κατά πολύ τις εξελίξεις τα τελευταία 4 χρόνια. Ενώ οι θεωρητικές συζητήσεις είχαν στραφεί στην αλλαγή του νεοφιλελεύθερου υποδείγματος, οι Reinhart και Rogoff (2009) επισήμαναν πως μετά από κάθε χρηματοοικονομική κρίση εκτός από το ότι καταρρέουν οι αγορές περιουσιακών στοιχείων, μειώνεται το εισόδημα και αυξάνεται η ανεργία, το δημόσιο χρέος των χωρών τείνει να εκρήγνυται αφού ελαχιστοποιούνται τα έσοδα από φόρους καθώς μειώνεται το εθνικό εισόδημα. Φαίνεται όμως πως αυτήν η παρατήρηση των Reinhart και Rogoff παραβλέφθηκε και έτσι οδηγηθήκαμε στην επόμενη μεγάλη κρίση.

2.4 Η Ευρωπαϊκή κρίση χρέους

Στο Μάαστριχτ το 1991 ένας νέος υπερεθνικός μηχανισμός δημιουργήθηκε ο οποίος ήταν μοναδικός όχι μόνο γιατί η Οικονομική και Νομισματική Ένωση (ONE) ήταν μία ξεχωριστή περίπτωση οικονομικής συνεργασίας εξαιτίας του μεγέθους της και της έκτασης της αλλά και γιατί ήταν η πρώτη φορά που τόσες πολλές χώρες εκχωρούσαν ένα σημαντικό μέρος των εθνικών κυριαρχικών δικαιωμάτων τους. Σε κάθε περίπτωση η πολιτική έπαιξε ρόλο τόσο στα σχέδια, όσο και στο αποτέλεσμα και στις αδυναμίες της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης. Για αυτό το λόγο σήμερα η McNamara (2011) πιστεύει πως κατά κύριο λόγο η σημερινή κρίση δεν έχει να κάνει τόσο με τα χρέη και τα ελλείμματα αλλά κυρίως με το δυσανάλογο ευρωπαϊκό πολιτικό σύστημα.

Στην βάση αυτής της θεώρησης, από τα αρχικά σχέδια δημιουργίας της ONE έως και σήμερα, η πολιτική επηρέαζε και επηρεάζει το τελικό αποτέλεσμα που σήμερα πια είμαστε σίγουροι πως κρύβει πολλές ευπάθειες και παθογένειες. Οι κυριότερες είναι ότι η ONE δεν είναι μία άριστη νομισματική περιοχή όπως είναι για παράδειγμα η ΗΠΑ και για αυτόν τον λόγο παρατηρούνται τα φαινόμενα των ασύμμετρων οικονομικών σοκ ανάμεσα στις χώρες, της ακαμψίας στις αγορές εργασίας και της ακαμψίας των μισθών, ημιτελής ενδοπεριφερειακή ολοκλήρωση, συγκέντρωση της οικονομικής δραστηριότητας στο κέντρο της ένωσης, και μη συντονισμένες νομισματικές και δημοσιονομικές πολιτικές (Sklias & Maris, 2012). Ένα άλλο ζήτημα είναι το γεγονός ότι η ίδια η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα

(ΕΚΤ) δεν μπορεί να λειτουργήσει ως δανειστής εσχάτου ανάγκης σε περίπτωση που μια τέτοια κρίση κάνει την εμφάνιση της (Maris & Sklias, 2015). Αυτά τα δύο μεγάλα ζητήματα, συνεχίζουν να ταλανίζουν την διακυβέρνηση στην Ευρωζώνη ακόμα και σήμερα. Το σπουδαιότερο όμως γεγονός είναι ότι συνδέονται και με τις ασυμμετρίες ισχύος (Maris & Sklias, 2020; Maris & Manoli, 2022).³

2.5 Η ελληνική οικονομική κρίση

Το 2007 ακόμα και προφανείς προσωπικότητες δεν μπορούσαν να προβλέψουν την επίπτωση της παγκόσμιας κρίσης στην Ελλάδα. Ενώ δηλαδή αναγνώριζαν διάφορες πολιτικές και θεσμικές ελλείψεις στο εγχώριο σύστημα οργάνωσης και λειτουργίας της οικονομίας, δεν μπορούσαν να αντιληφθούν το τι θα ακολουθούσε. Για παράδειγμα, ο Γεώργιος Αλογοσκούφης, υπουργός Οικονομίας και Οικονομικών, το 2008 δήλωνε πως η Ελλάδα ευτυχώς δεν έχει επηρεαστεί από την παγκόσμια οικονομική κρίση όσο άλλες χώρες.⁴ Εκείνη την περίοδο, ήταν ο καιρός που η κυβέρνηση της Νέας Δημοκρατίας (ΝΔ) άρχισε να αντιλαμβάνεται την μεγάλη επίπτωση της παγκόσμιας κρίσης στην Ελλάδα για αυτό και τον Ιανουάριο του 2009 δημοσιεύει ένα «Επικαιροποιημένο Πρόγραμμα Σταθερότητας και Ανάπτυξης 2008-2019» (Αλογοσκούφης, 2009).

Λίγους μήνες αργότερα το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο προειδοποιούσε την Ελλάδα πως το νέο πρόγραμμα σταθερότητας δεν ήταν ρεαλιστικό. Όμως ακόμα και τότε οι διάφορες αποφάσεις δεν είχαν να κάνουν με την ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση αλλά με την λειτουργία και αποδοτικότητα της ελληνικής οικονομίας. Όπως αναφέρει και ο De Grauwe (2010) η κρίση χρέους ξεκίνησε ουσιαστικά από την κρίση στο Ντουμπάι αφού μόνο τότε οι εποπτικές αρχές άρχισαν να μελετούν την περίπτωση της Ελλάδας σαν ένα φυσικό στόχο και τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες.

Η ιστορία είναι λίγο πολύ γνωστή. Ο Κωνσταντίνος Καραμανλής αντιλαμβανόμενος το ιστορικό βάρος των συνθηκών προκήρυξε εκλογές τις οποίες κέρδισε το Πανελλήνιο Σοσιαλιστικό Κίνημα (ΠΑΣΟΚ) υποσχόμενο στους Έλληνες πολίτες πως λεφτά υπάρχουν. Στην πραγματικότητα όμως δεν υπήρχαν ούτε λεφτά ούτε ο χρόνος. Πολύ γρήγορα η Κυβέρνηση του ΠΑΣΟΚ αντιλήφθηκε πως έκανε λάθος άλλα ήταν πλέον αργά. Ο Πρόεδρος εξάλλου της ΕΚΤ είχε δηλώσει το Μάιο του 2010 ότι η Ελληνική Κυβέρνηση δεν

³ Για την οικονομική διάσταση των ασυμμετριών δείτε, Alogoskoufis & Jacque (2019).

⁴ Αυτό το γεγονός είναι μάλλον παράδοξο καθώς ο ίδιος ο Αλογοσκούφης λίγα χρόνια πριν είχε αναγνωρίσει επιτυχώς τους περιορισμούς της ελληνικής οικονομίας τόσο σε πολιτικό όσο και σε οικονομικό επίπεδο, βλέπε Alogoskoufis (1995).

αναγνώρισε την έκταση του προβλήματος σε εύλογο χρονικό διάστημα και δεν κατάφερε να πάρει όλα εκείνα τα απαραίτητα μέτρα που θα την βοηθούσαν να ανταπεξέλθει των οικονομικών προκλήσεων της περιόδου.

Έτσι, στις αρχές Μαΐου 2010, φτάσαμε στην υπογραφή του πρώτου μνημονίου συνεργασίας ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση (ΕΕ), το ΔΝΤ και την ελληνική κυβέρνηση τριετούς διάρκειας ύψους 110 δις ευρώ από τα οποία τα 80 δις ευρώ προέρχονταν από διμερή δάνεια από τα κράτη μέλη της ΕΕ και 30 δις ευρώ από το ΔΝΤ.⁵ Ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα ήταν ότι όλα αυτά τα δάνεια δόθηκαν με την προϋπόθεση ότι η Ελλάδα θα εφαρμόζε ένα πολύ αυστηρό πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων (Καζάκος, Λιαργκόβας & Ρεπούσης, 2016).⁶

Τα πρώτο όμως μνημόνιο δεν ήταν αρκετό. Έτσι, έπειτα από το μεσοπρόθεσμο δημοσιονομικό πλαίσιο στρατηγικής 2012-2015 που ενέκρινε η ελληνική κυβέρνηση τον Ιούνιο του 2011, οδηγηθήκαμε το Φεβρουάριο του 2012 σε ένα δεύτερο πακέτο δανεισμού το οποίο περιελάμβανε περικοπή του ιδιωτικού χρέους (PSI) μέσω ενός δεύτερου μνημονίου συνεργασίας. Παράλληλα όπως και στο πρώτο μνημόνιο ζητήθηκαν σοβαρές μεταρρυθμίσεις αλλά και σημαντική λιτότητα τα οποία ασφαλώς λειτουργούσαν παράλληλα με την αυστηρή διεθνή εποπτεία.

Ακολούθησαν εκλογές με την κυβέρνηση της ΝΔ να εκλέγεται τον Ιούνιο του 2012 και τον Δεκέμβριο του 2012 ψηφίσθηκε το επικαιροποιημένο μεσοπρόθεσμο πρόγραμμα δημοσιονομικής προσαρμογής 2013-2016. Η αμέσως επόμενη περίοδο ήταν μια περίοδος δύσκολη με τα αποτελέσματα της λιτότητας να φαίνονται σε όλους τους τομείς της εθνικής οικονομίας. Στις αρχές του 2015 εκλέχθηκε η νέα κυβέρνηση του Συνασπισμού Ριζοσπαστική Ανανέωσης (ΣΥΡΙΖΑ) η οποία τον Ιούλιο ξανά προκηρύσσει εκλογές καθώς η χώρα βρέθηκε στα πρόθυρα μιας άτακτης χρεοκοπίας. Οι οικονομικές αυτές συνθήκες οδήγησαν σε ένα τρίτο μνημόνιο συνεννόησης που εν τέλει υπογράφηκε στις 16 Ιουνίου του 2016.

⁵ Για την οικονομική κρίση στην Ελλάδα, δείτε, Hardouvelis (2008), Hazakis (2015), Koutsoukis, Sklias & Roukanas (2012), Lapavitsas et al., (2010), Lapavitsas (2019), Maris et al., (2021), Maris & Flouros, 2022, Roukanas & Sklias, (2016), Sklias & Maris (2013), Varoufakis (2015)

⁶ Τα μνημόνια ή αλλιώς τα προγράμματα οικονομικής προσαρμογής περιλάμβαναν χρηματοδότηση υπό τον όρο της εφαρμογής μεταρρυθμίσεων. Όλα τα προγράμματα αποτελούνταν από τρεις βασικούς πυλώνες: δημοσιονομική εξυγίανση, χρηματοπιστωτική σταθερότητα και προώθηση της ανάπτυξης και της ανταγωνιστικότητας. Μελετώντας την περίπτωση της Ελλάδας, συνάγεται το συμπέρασμα ότι ορισμένοι στόχοι και πολιτικές του προγράμματος οικονομικής προσαρμογής ήταν όντως αντικρουόμενες, καθιστώντας την εφαρμογή τους πιο δύσκολη (Liargovas, P., & Psychalis, M. 2019).

Ουσιαστικά, δηλαδή, από το 2015-2019 που επαναπροκηρύχθηκαν εκλογές ήταν μια περίοδος αυξημένης ανισορροπίας για την ελληνική οικονομία η οποία ασφαλώς και είχε επιπτώσεις σε όλο το εύρος της πολιτικοοικονομικής ζωής των Ελλήνων (βλέπε, σχετικά Roukanas & Sklias, 2016).

Κεφάλαιο 3 – Οι Οικονομικές και Κοινωνικές Συνέπειες της Πρώτης Δεκαετίας της Κρίσης στην Ελλάδα. 2009-2018

Αφού στο Κεφάλαιο 2 αναλύσαμε μια σειρά από σημαντικά θέματα συζήτησης όπως για παράδειγμα την φύση και τα αίτια των κρίσεων, κυρίως αυτών της Ευρωζώνης και της Ελληνικής οικονομικής κρίσης, είμαστε πλέον σε θέση να εστιάσουμε στην ανάλυση των οικονομικών και κοινωνικών συνεπειών της πρώτης δεκαετίας της κρίσης στην Ελλάδα. Θα ξεκινήσουμε με τις οικονομικές συνέπειες και μετέπειτα θα τονίσουμε τις κοινωνικές συνέπειες σε τρεις διαστάσεις, την φτώχεια και την ανεργία, την επίδραση στις επιχειρήσεις και τέλος στην ψυχική υγεία και τις αυτοκτονίες.

3.1 Οι οικονομικές συνέπειες

Πράγματι, έστω και εάν αυτός είναι ένας αδόκιμος ακαδημαϊκά όρος, η οικονομική κρίση στην Ελλάδα είχε καταστροφικές συνέπειες σε ολόκληρη την πολιτικοοικονομική αλλά και κοινωνική ζωή της χώρας.

Ο πρώτος και ο σημαντικότερος δείκτης που δείχνει την οικονομική κατάσταση κάθε χώρας είναι ο δείκτης του Ρυθμού Μεγέθυνσης του Ακαθάριστου Εγχώριου Προϊόντος (ΑΕΠ). Ο ρυθμός μεγέθυνσης του ΑΕΠ τονίζει τις θετικές ή αρνητικές μεταβολές που πραγματοποιήθηκαν στο ΑΕΠ από έτος σε έτος. Εάν κανείς μελετήσει τον δείκτη αυτό για την περίπτωση της Ελλάδας, θα κατανοήσει πως μάλλον διακρίνονται δύο διαφορετικές υποπερίοδοι. Η πρώτη περίοδος από το 2010-2013, η περίοδος απότομης μεταβολής, στην οποία οι επιπτώσεις στο ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ είναι πάρα πολύ μεγάλες. Η δεύτερη περίοδος από το 2014-2019 στην οποία πραγματοποιείται μια μάλλον ομαλή αναπροσαρμογή.

Στην πρώτη περίοδο, δηλαδή τα πρώτα 4 χρόνια της κρίσης, από το 2010 έως και το 2013, έγινε μια τεράστια μεταβολή στα εισοδήματα των Ελλήνων. Ασφαλώς, σε αυτό το σημείο η εξέλιξη του ΑΕΠ της Ελλάδας εκείνα τα πρώτα χρόνια της κρίσης είναι ο πιο σημαντικός δείκτης ο οποίος μας δείχνει την απότομη και πάρα πολύ μεγάλη μείωση των εισοδημάτων της χώρας. Πιο συγκεκριμένα, όπως φαίνεται και πιο κάτω στον Πίνακα 1, η μείωση του ρυθμού μεγέθυνσης του ΑΕΠ της Ελλάδας έφτασε το 2011 να είναι της τάξεως του 10,1%. Την ίδια χρονική περίοδο η ευρωπαϊκή οικονομία φαίνεται να επηρεάστηκε μεν, αλλά όχι σε τέτοιο βαθμό όπως η ελληνική οικονομία. Το ευρωπαϊκό ΑΕΠ φαίνεται να συρρικνώθηκε μόνο την περίοδο 2012-2013 σε ένα ποσοστό 0.7 και 0.1 αντίστοιχα.

Την δεύτερη περίοδο της κρίσης, η οποία εκτείνεται από το 2014 έως και το 2019, φαίνεται ότι η ελληνική οικονομία, εάν εξαιρέσει κανείς την περίοδο 2014-2016 στην οποία

υπήρξε μια μικρή μείωση της μεγέθυνσης του ΑΕΠ, πως από το 2017 έως και το 2019 παρουσίασε σημαντική πρόοδο. Ασφαλώς εκείνη την περίοδο η αύξηση του ευρωπαϊκού ΑΕΠ ήταν πολύ μεγαλύτερη που έφτασε το 2017 να είναι της τάξεως του 2.8% αλλά, το 2019 η ελληνική οικονομία ξεπέρασε την μεγέθυνση του ευρωπαϊκού ΑΕΠ κατά 0.1 μονάδα φτάνοντας στο 1.9%.

Πίνακας 1. Ρυθμός Μεγέθυνσης Πραγματικού ΑΕΠ (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019
Ευρωπαϊκή Ένωση	2,2	1,9	-0,7	-0,1	1,6	2,3	2,0	2,8	2,1	1,8
Ελλάδα	-5,5	-10,1	-7,1	-2,5	0,5	-0,2	-0,5	1,1	1,7	1,9

Πηγή: Eurostat

Έναν ακόμα σημαντικό τομέα που αξίζει να μελετήσουμε στο επίπεδο αυτό, δηλαδή, αυτό των οικονομικών επιπτώσεων είναι ο πληθωρισμός, δηλαδή η τάση για άνοδο του Γενικού Επιπέδου Τιμών. Η ύπαρξη χαμηλών επιπέδου πληθωρισμού είναι σημαντική για κάθε οικονομία γιατί συμβάλει στην ανάπτυξη της. Όταν όμως ο πληθωρισμός φτάσει σε ποσοστό άνω του 3% τότε διαβρώνει την αξία του χρήματος και κατά συνέπεια μειώνει την αγοραστική ικανότητα των καταναλωτών (O'Neill, Ralph & Smith, 2017). Αυτή η εξέλιξη ασφαλώς και δεν είναι επιθυμητή για κάθε επιτελείο άσκησης της οικονομικής πολιτικής.

Όπως φαίνεται στον Πίνακα 2, ο ρυθμός πληθωρισμού στην πρώτη φάση της κρίσης άρχισε να ακολουθεί πτωτική πορεία έως και το 2014 ως συνέπεια της μείωσης της αγοραστικής δύναμης που παρουσιάστηκε στον Πίνακα 1. Αυτό που πραγματικά δηλαδή συνέβαινε είναι το ότι εξαιτίας του ότι τα εισοδήματα των καταναλωτών έπεφταν εξαιτίας της μείωσης του ΑΕΠ, οι τιμές στην αγορά ακολουθούσαν και αυτές πτωτική πορεία. Εδώ βέβαια θα πρέπει να επισημάνουμε ότι η μείωση των τιμών, δηλαδή το φαινόμενο που ονομάζεται αποπληθωρισμός δεν είναι ένα θετικό σημάδι για κάθε εθνική οικονομία (Grubb, Jackman & Layard, 1982; Barsky & Kilian, 2000). Στην προκειμένη όμως περίπτωση, ο αποπληθωρισμός δεν ήταν μια επίπτωση σε μια κανονική εθνική οικονομία, αλλά μια επίπτωση σε μια εθνική οικονομία που καταρρέει. Άρα, οι αρχές άσκησης της οικονομικής πολιτικής και πιο συγκεκριμένα το Εθνικό Υπουργείο Οικονομίας δεν θα έπρεπε να ανησυχεί αφού το Υπουργείο Οικονομίας γνώριζε πως η κύρια αιτία για την εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού ήταν η οικονομική κρίση. Δεν υπήρχε άλλη αιτία εμφάνισης του πέρα από αυτή.

Πίνακας 2. Ρυθμός Πληθωρισμού (%)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ευρωπαϊκή Ένωση	1,8	2,9	2,6	1,3	0,4	0,1	0,2	1,6	1,8
Ελλάδα	4,7	3,1	1,0	-0,9	-1,4	-1,1	0,0	1,1	0,8

Πηγή: Eurostat

Αντίστοιχη μείωση τιμών ακολουθήθηκε σε γενικές γραμμές και στην ευρωπαϊκή οικονομία μόνο που όπως βλέπουμε στον το Πίνακα 2 αυτή καθυστέρησε τουλάχιστον δύο χρόνια σε σχέση με την μείωση που παρατηρήθηκε την πρώτη περίοδο. Και αυτό όμως το γεγονός είναι φυσιολογικό γιατί οι επιδράσεις της οικονομικής κρίσης άργησαν να περάσουν στην ευρωπαϊκή οικονομία αφού τα πρώτα δύο χρόνια φαίνεται να είναι ανεπηρέαστη, όπως εξάλλου προκύπτει και από την ανάλυση του Πίνακα 2.

Την δεύτερη περίοδο της κρίσης, όπως και στην περίπτωση του ΑΕΠ, η ελληνική οικονομία άρχισε να συμπίπτει με την ευρωπαϊκή οικονομία. Μάλιστα, από το 2016 έως και το 2018 η ελληνική οικονομία είχε καλύτερες αποδόσεις αναφορικά με τον πληθωρισμό από ότι είχε η ευρωπαϊκή οικονομία. Αυτό είναι ένα σημάδι που δείχνει πως η ανάκαμψη της ελληνικής οικονομίας άρχισε σιγά σιγά να πραγματοποιείται εφτά χρόνια μετά το ξέσπασμα της κρίσης το 2009. Όπως εξάλλου υποστηρίζει ο Darvas (2016) η ελληνική οικονομία έχει αρχίσει να προσεγγίζει ένα νέο μοντέλο που προσφέρει την προοπτική εύρωστης οικονομικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, το μερίδιο του εμπορεύσιμου τομέα στη συνολική παραγωγή άρχισε να διευρύνεται, υποστηριζόμενο από τη μεγάλη πτώση του κόστους εργασίας ανά μονάδα προϊόντος, ενώ έχουν ήδη εφαρμοστεί διάφορες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις. Μεσοπρόθεσμα, η οικονομική ανάπτυξη θα εξαρτηθεί αποφασιστικά από την ολοκλήρωση και την εφαρμογή ενός ολοκληρωμένου προγράμματος οικονομικής προσαρμογής.

3.2 Οι κοινωνικές συνέπειες. Φτώχεια και ανεργία

Δεδομένων των οικονομικών συνθηκών που παρουσιάστηκαν παραπάνω αναφορικά με το ρυθμό μεγέθυνσης του ΑΕΠ αλλά και το ρυθμό πληθωρισμού, θα ανέμενε κανείς σημαντικό βαθμό στην αύξηση της φτώχειας των Ελλήνων. Πράγματι, βλέπουμε στο Πίνακα 3 από το 2010 έως και το 2014, η αναλογία του πληθυσμού που βρίσκεται υπό το καθεστώς φτώχειας ξεκινάει από το 2010 να είναι το 27.7 και αυξάνεται κάθε χρόνο, κυρίως εξαιτίας των μνημονίων συνεργασίας τα οποία δημιούργησαν αυτές τις συνθήκες οικονομικής ασφυξίας σε ολόκληρη την ελληνική οικονομία (Ρουκανάς, 2014; Ρουκανας & Σκλιάς, 2014). Είναι

σημαντικό να αναγνωρίσουμε ότι την περίοδο του 2014 η φτώχεια στην Ελλάδα έφτασε στο μέγιστο επίπεδο της, το 36% του συνολικού πληθυσμού και μετά το 2014 άρχισε σιγά σιγά, ακολουθώντας και την πορεία των άλλων δεικτών να μειώνεται, φτάνοντας το 2018 στο ελάχιστο επίπεδο της μετά της οικονομικής κρίσης εποχής, της τάξεως του 31.8%.

Πίνακας 3. Αναλογία Πληθυσμού Φτώχειας] (% του συνολικού πληθυσμού)

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ελλάδα	27,7	31	34,6	35,7	36	35,7	35,6	34,8	31,8

Πηγή. World Development Indicators

Από την άλλη πλευρά, στις κοινωνικές επιπτώσεις αξίζει να συζητήσουμε μια άλλη επίδραση της οικονομικής κρίσεως στην Ελλάδα, και αυτή δεν είναι άλλη, από τα άτομα που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας. Σύμφωνα με τον Πίνακα 4, το 2010, όταν ξεκινούσε η κρίση, η Ελλάδα είχε πολύ καλύτερες αποδόσεις σε σύγκριση με τον μέσο όρο της ΕΕ. Η διαφορά των δύο και πλέον ποσοστιαίων μονάδων ανάμεσα στο 7.6% με το 9.9% που ήταν ο μέσος όρος στο επίπεδο της ΕΕ ήταν ένα σημαντικό μαξιλαράκι ασφαλείας. Στην πραγματικότητα τα δεδομένα αυτά καταδεικνύουν ότι προ κρίσης η οικονομικές συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα ήταν καλύτερες από τον μέσο όρο στην ΕΕ. Όμως, όπως βλέπουμε από το 2011, μέσα δηλαδή σε ένα χρόνο, αυτό το ποσοστό στην Ελλάδα εκτινάχθηκε στο 11.9% φτάνοντας στο απόγειο του το έτος 2013. Αυτό το γεγονός καταδεικνύει την τεράστια επίπτωση που είχαν τα μνημόνια στις συνθήκες εργασίας στην Ελλάδα. Μετά, κατά την δεύτερη περίοδο της οικονομικής κρίσης δηλαδή τα έτη 2014 – 2016 παρέμεινε μάλλον στο σταθερό επίπεδο του 2017 του 17% και άρχισε να αποκλιμακώνεται από το 2017 έως και το 2018.

Πίνακας 4. Άτομα που ζουν σε νοικοκυριά με πολύ χαμηλή ένταση εργασίας κατά ποσοστό εισοδήματος και σύνθεση του νοικοκυριού (πληθυσμός ηλικίας 0 έως 59 ετών

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ευρωπαϊκή Ένωση	9,9	10,4	10,2	10,7	11,1	10,5	10,4	9,5	8,8
Ελλάδα	7,6	11,9	14,1	18,1	17,1	16,8	17,2	15,6	14,6

Πηγή. Eurostat

Είναι γεγονός ότι όλες αυτές οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες επηρέασαν και την ανεργία στην Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, φαίνεται πως ότι ανάμεσα στην ανεργία,

τον πληθωρισμό και την οικονομική μεγέθυνση στην Ελλάδα υπάρχει μια σημαντική σχέση (Dritsakis & Stamatiou, 2016).

Επιπρόσθετα, σημαντικές φαίνεται να είναι οι συνέπειες στην νεανική ανεργία (Bell & Blanchflower, 2015; Papadopoulos, 2016). Το υψηλό ποσοστό της νεανικής ανεργίας οφείλεται εν μέρει στις δυσμενείς μακροοικονομικές συνθήκες που επηρεάζουν όλες τις ηλικιακές ομάδες. Η κληρονομιά της ύφεσης και της λιτότητας ήταν δηλαδή οι τεράστιες απώλειες στην παραγωγή και η απότομη μείωση των πραγματικών αποδοχών, επέφεραν εσωτερική υποτίμηση της οποίας προϋπόθεση ήταν η απότομη περικοπή των κατώτατων μισθών και της σαρωτικής απορρύθμισης της εργασίας. Από ότι φαίνεται στην Ελλάδα, η έλλειψη αποτελεσματικής κοινωνικής προστασίας δυσκόλεψε τις διαδοχικές κυβερνήσεις να δημιουργήσουν υποστήριξη για την ευελιξία και η κλιμακούμενη ανασφάλεια των νέων Ελλήνων και των οικογενειών τους. Αυτό το γεγονός προκάλεσε κοινωνική αναταραχή και πολιτική αστάθεια (Papadopoulos, 2016).

3.3 Οι κοινωνικές συνέπειες. Επίδραση στις μικρομεσαίες επιχειρήσεις

Για να αναλύσουμε τις κοινωνικές συνέπειες της κρίσης ειδικά στην περίπτωση των Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων (ΜμΕ) στην Ελλάδα θα χρησιμοποιήσουμε στοιχεία από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, και πιο συγκεκριμένα από το SBA Fact Sheet GREECE. Την περίοδο μετά το 2014, οι ελληνικές ΜμΕ αντιπροσωπεύουν το 63,5% της συνολικής προστιθέμενης αξίας (μέσος όρος ΕΕ 56,4%) και το μερίδιο της απασχόλησης σε αυτές φτάνει το 87,9% (μέσος όρος ΕΕ 66,6%). Το 2014-2018, η συνολική προστιθέμενη αξία των ΜμΕ αυξήθηκε κατά 11,8%, με τις μικρές επιχειρήσεις να σημειώνουν τη μεγαλύτερη άνοδο (25,7%), ενώ από την άλλη οι πολύ μικρές επιχειρήσεις παρουσίασαν μια πτώση της τάξεως του 11,9%. Η συνολική προοπτική για την ελληνική είναι θετικές, με προβλεπόμενη ανάπτυξη 21,3% στην προστιθέμενη αξία και 13,1% στην απασχόληση το 2018-2020.

Εξάλλου όπως φαίνεται και από τον παρακάτω πίνακα βλέπουμε ότι στην Ελλάδα η αναλογία των Micro επιχειρήσεων είναι 97.4%, αρκετά μεγαλύτερη από την ΕΕ που φτάνει στο ποσοστό του 93%, ενώ συγκριτικά η αναλογία των Μικρών Επιχειρήσεων (small) προσεγγίζει το 2.3% σε σχέση με το 5.9% της ίδιας αναλογίας στην ΕΕ. Επίσης, ένα άλλο χαρακτηριστικό που φαίνεται από τον αριθμό που εργάζονται είναι ότι στην Ελλάδα η αναλογία εργαζομένων στις Micro και Μικρές επιχειρήσεις είναι στο 63% και 16.2% αντίστοιχα. Αντίθετως, οι αντίστοιχοι μέσοι όροι στην ΕΕ φτάνουν στο 29.7% και 16.2 αντίστοιχα.

Πίνακας 5. Στοιχεία Μικρομεσαίων Επιχειρήσεων στην Ελλάδα και την ΕΕ

Class size	Number of enterprises			Number of persons employed			Value added		
	Greece		EU-28	Greece		EU-28	Greece		EU-28
	Number	Share	Share	Number	Share	Share	Billion €	Share	Share
Micro	800,075	97.4%	93.0%	1,527,075	62.0%	29.7%	9.0	17.6%	20.8%
Small	18,958	2.3%	5.9%	398,514	16.2%	20.1%	11.8	23.1%	17.6%
Medium-sized	2,176	0.3%	0.9%	239,627	9.7%	16.8%	11.7	22.9%	18.0%
SMEs	821,209	100.0%	99.8%	2,165,216	87.9%	66.6%	32.6	63.5%	56.4%
Large	331	0.0%	0.2%	297,411	12.1%	33.4%	18.7	36.5%	43.6%
Total	821,540	100.0%	100.0%	2,462,627	100.0%	100.0%	51.2	100.0%	100.0%

Πηγή. SBA Fact Sheet GREECE 2019

Επιπρόσθετα, το 2014-2018, η συνολική προστιθέμενη αξία των ΜμΕ αυξήθηκε κατά 11,8%, με τις μικρές επιχειρήσεις να σημειώνουν τη μεγαλύτερη άνοδο (25,7%) και τις μικρο επιχειρήσεις παρουσιάζουν πτώση 11,9%. Την ίδια περίοδο, η αύξηση αυτή στην προστιθέμενη αξία των ΜμΕ ξεπεράστηκε κατά 20,6% έστω και εάν η απασχόληση μειώθηκε κατά 15,9%, ενώ στις μεγάλες επιχειρήσεις η απασχόληση των ΜμΕ αυξήθηκε κατά 7,5%. Πλέον πρόσφατα, το 2017-2018, η συνολική ανάπτυξη των ΜμΕ επιταχύνθηκε κατά 4,0% και η προστιθέμενη αξία κατά 13,7%. Οι μικρές επιχειρήσεις σημείωσαν την υψηλότερη ανάπτυξη προστιθέμενης αξίας 25,5%. Παρά την υγιή αυτή ανάπτυξη, τόσο η προστιθέμενη αξία των ΜμΕ όσο και η απασχόληση στις ΜμΕ παραμένει κάτω από τα προ κρίσης επίπεδα του 2008 κατά 40,8% και 9,7%, αντίστοιχα. Αυτό δείχνει ότι η οικονομική η ανάκαμψη δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγουν και οι Meramveliotakis & Manioudis (2021: 1) οι οποίοι υποστηρίζουν ότι «Η ύπαρξη μεγάλου μεριδίου μικρών επιχειρήσεων στην ελληνική οικονομία θεωρείται ως διαρθρωτικό εμπόδιο για την οικονομική ανάπτυξη και ευημερία. Το συμπέρασμα είναι ένα ρητό πολιτικής που ευνοεί μια μορφή εξελικτικής διαδικασίας φυσικής επιλογής, σύμφωνα με την οποία μόνο εκείνες οι εγκαταστάσεις που είναι αρκετά επιτυχημένες για να αναπτυχθούν θα μπορούν να επιβιώσουν, επομένως ο μεγάλος όγκος των υπόλοιπων μικρών επιχειρήσεων θα βγει από την αγορά».

Σε γενικές γραμμές η κρίση επηρέασε αρνητικά τις ΜμΕ στην Ελλάδα. Είναι γεγονός ότι όπως υποστηρίζεται ενώ κατά την περίοδο πριν από την κρίση πολλοί Έλληνες επιχειρηματίες θεωρούσαν τη μετεγκατάσταση στη Βουλγαρία ως επιχειρηματική ευκαιρία

για επέκταση της εταιρείας, από το 2007 η μετεγκατάσταση θεωρείται απαραίτητη για τη συντριπτική πλειοψηφία των Ελλήνων επιχειρηματιών προκειμένου να παραμείνουν στην επιχείρηση (Karitsinis, 2019).

3.4 Οι κοινωνικές συνέπειες. Ψυχική υγεία και αυτοκτονίες

Όλες οι παραπάνω συνέπειες φαίνεται πως επηρεάζουν την ψυχική υγεία των Ελλήνων όπως και τις απόπειρες αυτοκτονίας. Όπως εξάλλου έχει υποστηριχθεί οι συνθήκες οικονομικής ασφυξίας της εν λόγω περιόδου είχαν ως αποτέλεσμα τη χαμηλότερη υγεία και επιδείνωση της ψυχικής υγείας κατά την περίοδο 2008 -2013, δηλαδή περίοδο κατά την οποία η ανεργία στη χώρα διπλασιάστηκε ως συνέπεια της οικονομικής κρίσης (Drydakis, 2015). Σύμφωνα με τον Drydaki (2015), η ανεργία φαίνεται να είναι πιο επιζήμια για την υγεία/ψυχική υγεία σε περιόδους υψηλής ανεργίας, υποδηλώνοντας ότι η κρίση ανεργίας στην Ελλάδα είναι πιο καταστροφική καθώς αφορά περισσότερους ανθρώπους. Σημαντικό επίσης φαίνεται να είναι το γεγονός πως οι πρόσφατες προσπάθειες για τη μεταρρύθμιση του Ελληνικού Εθνικού Συστήματος Υγείας εστιάζονται κυρίως σε βραχυπρόθεσμες επιπτώσεις της οικονομικής κρίσης μέσω της μείωσης των δαπανών, ενώ από την άλλη πλευρά τα μέτρα που επιβλήθηκαν φαίνεται να έχουν αμφίβολες μακροπρόθεσμες συνέπειες για τη δημόσια υγεία (Simou & Koutsogeorgou, 2014).

Όσον αφορά τις απόπειρες αυτοκτονίας, από την αρχή της οικονομικής κρίσης, δηλαδή εξαιτίας των ασφυκτικών οικονομικών συνθηκών που περιγράψαμε παραπάνω, είναι γεγονός ότι τα ποσοστά θνησιμότητας από αυτοκτονίες αυξήθηκαν κατά 55,8% ενώ η συνολική θνησιμότητα αυξήθηκε μόνο κατά 1,1% (Madianos et al., 2014). Παρατηρήθηκαν επίσης σημαντικές αυξητικές τάσεις στην κατανάλωση ημερήσιων μονάδων αντικαταθλιπτικών καθώς και διαζύγια ανά 1000, ανθρωποκτονίες ανά 100.000 και άτομα με HIV ανά 100.000. Όπως υποστηρίζουν οι Madianos et al., (2014) οι αυτοκτονίες έχουν βρεθεί να έχουν ισχυρή συσχέτιση με την ανεργία και επιπρόσθετα έχουν βρεθεί σημαντικές συσχετίσεις μεταξύ της θνησιμότητας από αυτοκτονίες και του ποσοστού του δημόσιου χρέους ως ποσοστό του ΑΕΠ, της συχνότητας των μολύνσεων από τον ιό HIV και των ανθρωποκτονιών.

Εδώ, θα πρέπει να τονίσουμε και ένα άλλο σημαντικό γεγονός, ενώ οι απόπειρες αυτοκτονίας αυξήθηκαν σε πάρα πολύ σημαντικό βαθμό, οι θάνατοι από τις αυτοκτονίες στην Ελλάδα παρέμειναν σε σημαντικό βαθμό κάτω από το μέσο όσο της ΕΕ (δείτε, Πίνακα 6).

Πίνακας 6. Θάνατοι εξαιτίας των αποπειρών αυτοκτονίας (%)

	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Ευρωπαϊκή Ένωση	12,39	12,38	12,25	11,81	11,39	10,75	10,49	:
Ελλάδα	4,21	4,43	4,77	4,99	4,69	4,29	4,52	4,93

Πηγή. Eurostat

Όπως βλέπουμε και στον τον Πίνακα 6, οι θάνατοι εξαιτίας των απόπειρών αυτοκτονίας παρέμειναν σε συγκριτικά πολύ χαμηλά επίπεδα σε σχέση με αυτούς στην ΕΕ. Είναι χαρακτηριστικό ότι ακόμα και το 2014, όταν όλες οι επιπτώσεις εξαιτίας των μνημονίων λιτότητας είχαν πραγματοποιηθεί, το ποσοστό αύξησης δεν ξεπέρασε το 5 ενώ στην ΕΕ ο συνολικός μέσος όρος του ποσοστού αύξησης είναι άνω των 12. Δηλαδή, μέχρι στιγμής δεν υπάρχουν δεδομένα που να υποστηρίζουν την αιτιώδη συνάφεια μεταξύ της οικονομικής κρίσης και της αυτοκτονίας, και οι αναφορές στα μέσα μαζικής ενημέρωσης και τα περιοδικά είναι πρόωρες υπερερμηνείες (Fountoulakis et al., 2012, 2013). Δεν θα υπάρξουν οριστικά στοιχεία για ίσως άλλα πέντε χρόνια και ίσως χρειαστεί μια εντυπωσιακή αύξηση των αριθμών, ενόψει των διακυμάνσεων που παρατηρήθηκαν τις τελευταίες δεκαετίες.

Κεφάλαιο 4 – Η Οικονομική Πολιτική την Περίοδο 2015-2018

Αφού παρουσιάσαμε παραπάνω το θεωρητικό πλαίσιο της εργασίας μας καθώς τις επιπτώσεις την περίοδο 2010-2018, σε αυτό το σημείο της εργασίας θα μελετήσουμε κριτικά την οικονομική πολιτική που ασκήθηκε κατά την περίοδο 2015-2022 από τα δύο

μεγαλύτερα κόμματα της Ελλάδας, το Συνασπισμό Ριζοσπαστική Ανανέωσης (ΣΥΡΙΖΑ) και την Νέα Δημοκρατία (ΝΔ).⁷

4.1 Η περίοδος διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, 2015 – 2018. *Η πρώτη περίοδος διακυβέρνησης*

Τον Ιανουάριο του 2015 η κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ ανέρχεται στην εξουσία ως μια Κυβέρνηση συνασπισμού με τους Ανεξάρτητους Έλληνες του Πάνου Καμμένου. Και τα δύο κυβερνητικά κόμματα ήλθαν στην εξουσία χρησιμοποιώντας μια ακραία ρητορική έναντι των δανειστών της Ελλάδας, όπως για παράδειγμα το «βάρβαρο μνημόνιο», ή το πιο χαρακτηριστικό ότι «θα καταργήσουμε το μνημόνιο με ένα νόμο και ένα άρθρο».⁸

Όλη η παραπάνω ακραία ρητορική ασφαλώς και ήταν αποτελεσματική απέναντι στους Έλληνες ψηφοφόρους όμως δεν ήταν καθόλου αποτελεσματική απέναντι στην Τρόικα και τους Διεθνείς Δανειστές.⁹ Το μόνο σίγουρο ήταν ότι οι δανειστές της Ελλάδας θα αναζητούσαν νέα περιοριστικά μέτρα δημοσιονομικής πολιτικής (δείτε, Katsanidou & Lefkofridi, 2020).

Όλη όμως η παραπάνω στρατηγική θα μπορούσε να αποβεί μοιραία για το μέλλον της Ελλάδας μέσα στην ΕΕ. Και ήταν βέβαιο μετά την άνοιξη του 2015 ότι ο χρόνος της Ελλάδας περιοριζόταν σε μεγάλο βαθμό. Η Ελλάδα θα έπρεπε να συμφωνήσει σε νέα μέτρα οικονομικής πολιτικής με τους θεσμούς και ακόμα δεν υπήρχε συμφωνία. Όσο όμως δεν υπήρχε συμφωνία, τόσο υπήρχε ο κίνδυνος άμεσης διακοπής της χρηματοδοτικής βοήθειας στην Ελλάδα, αυξάνοντας παράλληλα τον κίνδυνο χρεοκοπίας γεγονός που οδηγούσε σε φυγή των καταθέσεων, σε αναστολή σημαντικών επενδυτικών πρωτοβουλιών και εν τέλει μεγάλες δυσχέρειες στην ανάπτυξη.

Ειδικά αυτή την πρώτη περίοδο της διακυβέρνησης ο ΣΥΡΙΖΑ κατανόησε ότι η θέση της Ελλάδας στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων με τους θεσμούς ήταν πάρα πολύ δύσκολή και θα έπρεπε να αποσύρει σιγά σιγά πολλές από τις προεκλογικές δεσμεύσεις του. Ένα από τα αιτήματα που απέσυρε ήταν το αίτημα για παράδειγμα για την αναδιαπραγμάτευση του

⁷ Ο όρος μεγαλύτερα αναφέρεται ουσιαστικά στα ποσοστά ψήφων που έλαβαν στις δύο τελευταίες εκλογικές αναμετρήσεις.

⁸ Δείτε για παράδειγμα, την δημοσίευση από τον ηλεκτρονικό ιστότοπο News.gr της 11ής Νοεμβρίου 2012. <https://www.news.gr/politikh/esoterikh-politikh/article/16749/tsipras-tha-katarghsoyme-me-ena-nomo-to-mnhmonio.html>

⁹ Από το επίσημο ιστολόγιο του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου, δείτε τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί η Τρόικα. <https://www.europarl.europa.eu/news/el/headlines/economy/20140425STO45128/graphema-troika-kai-mnemonio>

χρέους της χώρας μέσω μιας διεθνούς διάσκεψης. Στην πραγματικότητα, η ίδια η διεθνής διάσκεψη πραγματοποιούνταν στις συναντήσεις των ελληνικών αρχών με τους θεσμούς (Καζάκος, 2020).

Στο εσωτερικό επίπεδο βέβαια, δεν σταμάτησε ποτέ η «δαιμονοποίηση» της τρόικα καθώς και των Γερμανών πολιτικών και της ίδιας της Γερμανίας. Εξάλλου, για πολλά χρόνια η κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ δημιουργούσε μύθους γύρω από την επιβολή ενός βάρβαρου μνημονίου που επιβλήθηκε από την Ελλάδα από τους διεθνείς δανειστές και το οποίο θα έπρεπε όλη η Ελλάδα να έρθει ενάντια, ως μια άλλη επανάσταση. Σε ακριβώς αυτό το επίπεδο ο ΣΥΡΙΖΑ συμφωνούσε απόλυτα με τον πρόεδρο των Ανεξάρτητων Ελλήνων Πάνο Καμμένο, που ουσιαστικά εκπροσωπούσε αυτό των εθνό-απελευθερωτικό αγώνα έναντι του μνημονίου. Βέβαια, σιγά σιγά, ακόμα και σε αυτό το επίπεδο, η ίδια η Τρόικα που ευθύνονταν για όλα τα δεινά της Ελλάδας μετατράπηκε σε θεσμούς (βλέπε χαρακτηριστικά, Dijsselbloem, 2018).

Από άποψη οικονομικής πολιτικής, η Κυβέρνηση του ΣΥΡΙΖΑ με το κείμενο εργασίας του Υπουργείου Οικονομικών του Μαρτίου του 2015, δεσμευόταν απέναντι στους θεσμούς ότι θα υλοποιήσει ένα μέρος των δεσμεύσεων της, όπως για παράδειγμα θα περικόψει τις πρόωρες συντάξεις και θα αυξήσει τα φορολογικά έσοδα, όμως αυτές οι εξαγγελίες ήταν βέβαιο πως δεν μπορούσαν να επιλύσουν το ελληνικό πρόβλημα. Εξαιτίας του ότι η Ελλάδα προσπαθούσε να υλοποιήσει όσο το δυνατόν λιγότερες μνημονιακές πολιτικές διαφαίνονταν η μελλοντική ουσιαστικά ρήξη με τους θεσμούς, διακυβεύοντας τις μέχρι τώρα προσπάθειες για ανάκαμψη. Ο χρόνος, όπως και τις άλλες προηγούμενες περιόδους δεν ήταν υπέρ των Ελλήνων (Spanou, 2021).

Στη βάση αυτών των συνθηκών ο Υπουργός Οικονομικών Γιάνης Βαρουφάκης επεξεργάστηκε ένα πλαίσιο πολιτικής για τη δημοσιονομική εξυγίανση το οποίο παραδόθηκε στον Πρωθυπουργό.¹⁰ Το κείμενο αυτό δεν ήταν άλλο από το ομότιμο βιβλίο του Γιάνη Βαρουφάκη «Adults in the Room: My Battle with Europe's deep establishment» (δείτε Varoufakis, 2018). Οι θεσμοί όμως φαίνονταν ανένδοτοι. Στην συνεδρίαση των Υπουργών Οικονομικών στη Ρίγα, στις 24 Απριλίου 2015 φάνηκε πως ο Έλληνας Υπουργός Οικονομικών ήταν απομονωμένος. Στα πλαίσια αυτά ο Βαρουφάκης αντικαταστάθηκε από τον Ευκλείδη Τσακαλώτο.

¹⁰ Ο Γιάνης Βαρουφάκης είχε έτσι και αλλιώς αρκετά χρόνια πριν επεξεργαστεί μια πρόταση για την έξοδο από την κρίση της Ευρωζώνης, (δείτε, Varoufakis & Holland, 2012).

Κάτω από αυτές τις συνθήκες οι Ευρωπαίοι εταίροι είχαν αρχίσει ανοιχτά να συζητούν την έξοδο της Ελλάδας από την Ευρωζώνη. Μάλιστα σε Non-Paper του Ιουλίου περιλάμβαναν τα εξής σημεία:

- Την έξοδο της χώρας από την Ευρωζώνη για 10 χρόνια,
- Την Εκκίνηση της διαδικασίας αναδιάρθρωσης χρέους,
- Τη χρηματοδοτική στήριξη στην Ελλάδα για ανθρωπιστικούς λόγους (Καζάκος, 2020).

Η μετέπειτα πρόταση του Σόιμπλε για την έξοδο της Ελλάδας από την ΟΝΕ, μπορεί να απορρίφθηκε από την Αγγέλα Μέρκελ όμως ουσιαστικά αιφνιδίασε την Ελληνική Κυβέρνηση καθώς υπήρχε μια μεγάλη μερίδα αριστερών μέσα στο κυβερνών κόμμα τα οποία έτρεφαν ελπίδες για ανατροπή των ιδεολογικών καταβολών της χώρας και έκαναν ήδη σχέδια για την έκδοση ενός παράλληλου νομίσματος (Καζάκος, 2020).¹¹ Στην πραγματικότητα οι ελληνικές αρχές απέρριπταν οποιαδήποτε συμφωνία γιατί πίστευαν ότι μπροστά στον κίνδυνο χρεωκοπίας οι θεσμοί θα έκαναν πίσω. Όμως, οι θεσμοί από ότι φάνηκε από την ιστορία, σοβαρολογούσαν.

Ο Έλληνας Αναπληρωτής Υπουργός Οικονομικών Γιώργος Χουλιαράκης και επικεφαλής της διαπραγματευτικής ομάδας παραιτήθηκε και αποφασίστηκε η διεξαγωγή δημοψηφίσματος στις 5 Ιουλίου 2015 για το σχέδιο Γιουνκέρ. Η απόφαση της Ελληνικής Κυβέρνησης οδήγησε χιλιάδες καταναλωτές σε αναλήψεις στις τράπεζες και μπροστά σε αυτές τις πιέσεις καθώς και στην μαζική φυγή κεφαλαίων προς το εξωτερικό το οικονομικό κλίμα στην Ελλάδα επιδεινώθηκε σε σημαντικό βαθμό (Šumonja, 2019; Markou, 2020; Koliastasis, 2020).¹² Το δημοψήφισμα ως γνωστόν πραγματοποιήθηκε στις 5 Ιουλίου και η πρόταση της Τρόικας απορρίφθηκε με ποσοστό 61.3%. Την επόμενη ημέρα έκλεισαν οι τράπεζες και η χώρα μπήκε σε μια οικονομική δίνη.

Η συνεχής προσπάθεια του κυβερνητικού σχηματισμού της συγκυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ – ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ επηρέασε έως ένα βαθμό αρνητικά την ελληνική

¹¹ Για την πρόταση του Σόιμπλε, δείτε σχετική δημοσίευση στον ηλεκτρονικό ιστότοπο της εφημερίδας Ναυτεμπορικής της 11^{ης} Ιουλίου 2015. <https://www.naftemporiki.gr/finance/636903/faz-pentaeti-exodo-tis-elladas-apo-to-evro-proteine-o-soible/>

¹² Όπως υποστηρίζει ο Μάρκου (2020, 21) «Ο Τσίπρας συνέχισε να χρησιμοποιεί λαϊκοκεντρικές εκκλήσεις για να δημιουργήσει και να διατηρήσει έναν πολιτικό ανταγωνισμό μεταξύ του ελληνικού λαού αφενός και του παραδοσιακού πολιτικού κατεστημένου και του νεοφιλελευθερισμού αφετέρου, ενώ την ίδια στιγμή η κυβέρνηση θέσπισε τα μέτρα λιτότητας που προέβλεπε η Ε.Ε.»

οικονομία. Δεν είχαν κλείσει μόνο οι τράπεζες, αλλά όλη αυτή η ταλαιπωρία κόστισε στον Ελληνικό λαό αρκετά εκατομμύρια ευρώ καθώς συνοδεύτηκε με ένα τρίτο μνημόνιο, ουσιαστικά μια νέα δανειακή σύμβαση ύψους 86 δις ευρώ η οποία ψηφίστηκε στο Ελληνικό Κοινοβούλιο από τη ΝΔ, το ΠΑΣΟΚ, το ΠΟΤΑΜΙ και των ΑΝΕΞΑΡΤΗΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ. Στην πραγματικότητα η Κυβέρνηση είχε καταλάβει πως η έξοδος από το ευρώ συνεπαγόταν την οριστική ρήξη του ελληνικού πολιτεύματος (βλέπε για παράδειγμα, Galbraith, 2016).

Το πιο σημαντικό συμπέρασμα για την παραπάνω ανάλυση σε επίπεδο οικονομικής πολιτικής είναι το γεγονός πως οποιαδήποτε πρόοδος θα μπορούσε να είχε δημιουργηθεί ανακόπηκε εξαιτίας των πολιτικών επιλογών της κυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ. Δεν μπορεί, η οικονομική πολιτική μιας χώρας να βασίζεται σε αυταπάτες, να μην δίνεται προτεραιότητα στα οικονομικά μεγέθη και να μην έχει σχέση με την πραγματικότητα (Καζάκος, 2020). Αυτές ακριβώς οι συνθήκες αποτυπώνονται από τα δεδομένα που παρουσιάστηκαν στο προηγούμενο κεφάλαιο.

4.2 Η περίοδος διακυβέρνησης ΣΥΡΙΖΑ, 2015 – 2018. *Η δεύτερη περίοδος διακυβέρνησης*

Η δεύτερη περίοδος διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ χαρακτηρίστηκε μάλλον από ορθολογισμό παρά από τις αυταπάτες της πρώτης περιόδου που περιγράψαμε ανωτέρω. Πιο συγκεκριμένα, εξαιτίας του τρίτου μνημονίου μια σειρά από φορολογικά μέτρα επιβλήθηκαν στην ελληνική οικονομία, όπως για παράδειγμα από συνέχιση του ΕΝΦΙΑ, ή αυξήσεις των συντελεστών ΦΠΑ ή φόρους σε αγρότες και ελεύθερους επαγγελματίες. Ένα από τα κυριότερα σχέδια που πραγματοποιήθηκαν ήταν η ουσιαστική ίδρυση του υπερταμείου για τις αποκρατικοποιήσεις τα έσοδα του οποίου θα πήγαιναν για την αποπληρωμή των δανείων. Εκείνη την περίοδο τα έσοδα από τα δημοσιονομικά πλεονάσματα θα χρηματοδοτούσαν ουσιαστικά τις δανειακές συμβάσεις της χώρας (Καζάκος, 2020).

Όπως εξάλλου φαίνεται και από τον Πίνακα 1, τον οποίο παρουσιάσαμε στα προηγούμενα κεφάλαια, ο ρυθμός μεγέθυνσης της χώρας για το έτος 2016, εξαιτίας κατά κύριο λόγο της πρώτης περιόδου διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ μειώθηκε κατά 0.5 ποσοστιαίες μονάδες, όμως την αμέσως επόμενη περίοδο, δηλαδή το 2017 το ΑΕΠ της χώρας είχε αύξηση κατά 1.1% γεγονός που ήταν πάρα πολύ ενθαρρυντικό. Η συγκεκριμένη βέβαια ανάκαμψη ήταν ασθενέστερη σε σχέση με την αναμενόμενη εξαιτίας όλων αυτών των γεγονότων που παρουσιάσαμε.

Ένα πολύ σημαντικό κομμάτι μεταρρυθμίσεων που πραγματοποιήθηκαν αυτή τη δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ αφορούσαν παρεμβάσεις με θεσμικό και διαρθρωτικό χαρακτήρα έτσι ώστε όχι μόνο να λυθούν σοβαρά πελατειακά ζητήματα αλλά και να καταπολεμηθεί η διαπλοκή και οι στρεβλώσεις στην αγορά οι οποίες θα ευνοούσαν τον ανταγωνισμό και τις μεταρρυθμίσεις. Από την άλλη πλευρά βέβαια, οι ίδιοι οι θεσμοί έχοντας μάθει από την προηγούμενη διαδικασία ήταν αυστηρότεροι στην εφαρμογή των πολιτικών από την μεριά της ελληνικής Κυβέρνησης. Αυτό δεν σήμαινε πως δεν υπήρξαν διαπραγματεύσεις, απλά πάντα από την πλευρά της Κυβέρνησης υπήρχε πάντα μια στάση άρνησης πραγματοποίησης (Μαρής, 2020, 2021; Maris & Manoli, 2022; Pagoulatos, 2021).

Αναφορικά με τους δημοσιονομικούς θεσμούς ο ΣΥΡΙΖΑ μπορεί να χαρακτηριστεί ως καινοτόμος. Πρώτα από όλα ψηφίστηκε ο νόμος 4389/2016 ο οποίος έθεσε σε ισχύ τον Αυτόματο Μηχανισμό Δημοσιονομικής Διαχείρισης μέσω του οποίου θα ενεργοποιείται μια αυτόματη διαδικασία για την διόρθωση πιθανών ελλειμμάτων.¹³ Δημιουργήθηκε επίσης ένας νέος θεσμός η Ελληνική Εταιρεία Συμμετοχών και Περιουσίας, το λεγόμενο υπερταμείο, έτσι ώστε να πραγματοποιηθεί η αποπληρωμή του ελληνικού χρέους πολύ πιο γρήγορα και το οποίο πλέον περιλαμβάνει το Ταμείο Χρηματοπιστωτική Σταθερότητας, το Ταμείο Αξιοποίησης της Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου, η Εταιρεία Ακινήτων του Δημοσίου, και η Εταιρεία Δημοσίων Συμμετοχών. Ένα άλλο σημαντικό βήμα είναι η μετατροπή της Γενικής Γραμματείας Δημόσιων Εσόδων σε μια ανεξάρτητη αρχή (για όλες αυτές τις θεσμικές καινοτομίες, δείτε, Vlado & Chatzinikolaou, 2019; Spanou, 2020).

Υπήρχαν όμως πολλές προκλήσεις οι οποίες θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν ακόμα, όπως για παράδειγμα η μεταρρύθμιση του συνταξιοδοτικού συστήματος το οποίο συνεχώς μετατίθεται, το ζήτημα των ιδιωτικοποιήσεων το οποίο ως το τέλος της θητείας του ΣΥΡΙΖΑ ήταν ένα ζήτημα σύγκρουσης με τους θεσμούς, καθώς επίσης και το ζήτημα της μεταρρύθμισης της αγοράς εργασίας το οποίο ήταν πολύ σημαντικό για τους θεσμούς. Μάλιστα οι ίδιοι οι θεσμοί πρότειναν μια σειρά από μέτρα τα οποία θα έπρεπε να υιοθετηθούν όπως για παράδειγμα η αναμόρφωση του συνδικαλιστικού νόμου 1264/82 έτσι ώστε να αποτραπεί η χρεωκοπία των επιχειρήσεων περαιτέρω στην ελληνική οικονομία (Pagoulatos, 2019; Spanou, 2020; Lampropoulou & Oikonomou, 2018).

¹³ Δείτε το Νόμο 4389, της 27^{ης} Μαΐου 2016 «Επείγουσες διατάξεις για την εφαρμογή της συμφωνίας δημοσιονομικών στόχων και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων και άλλες διατάξεις», https://www.minfin.gr/documents/20182/3022979/n4389_2016.pdf/a57ba6e2-3bb7-4bd2-b71f-4c959082b393

Κάτω από αυτές τις συνθήκες, παράλληλης συνεργασίας και σύγκρουσης, το τρίτο μνημόνιο ολοκληρώθηκε τον Αύγουστο του 2018 και αντικαταστάθηκε από ένα νέο πλαίσιο συνεργασίας για την περίοδο 2019 και μετέπειτα. Η Ελληνική οικονομία έστω και μέσα από συγκρούσεις και αντιπαραθέσεις την δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ μπήκε σε μια πρώτη περίοδο ανάπτυξης όπως φαίνεται και από την οικονομική ανάλυση που προηγήθηκε.

Κεφάλαιο 5 – Οικονομικές και Κοινωνικές Προκλήσεις, 2019-2022

Αδιαμφισβήτητα η περίοδος 2009-2018 ήταν μια από τις πιο συναρπαστικές από την πλευρά των εξελίξεων στην ελληνική οικονομία. Μετά το κλείσιμο της πρώτης δεκαετίας κρίσης στην Ελλάδα ήταν φανερό πως, έστω και μέσα από σοβαρούς περιορισμούς, η Ελλάδα θα μπορούσε να μπει σε μια νέα τροχιά ανάπτυξης. Για να πετύχει όμως αυτή την πορεία ανάπτυξης θα έπρεπε να έλθει σε σύγκρουση με το παρελθόν και τα κατεστημένα δεκαετιών. Η πορεία προς την μακροχρόνια ανάπτυξη εξάλλου δεν θα μπορούσε να γίνει τόσο γρήγορα όσο επιθυμούσαν τόσο οι εθνικές αρχές όσο και οι θεσμοί (Sklias & Maris, 2013; Maris, Sklias & Maravegias, 2022). Σε κάθε περίπτωση πάντως, η κυβέρνηση της ΝΔ που ανέλαβε την ευθύνη της διακυβέρνησης της χώρας από το 2019 είχε μπροστά της ένα ευοίωνο περιβάλλον που θα μπορούσε να ανατρέψει μια και δια παντός την κατάσταση.

Αυτή η ανάλυση βέβαια ευσταθεί, όπως και κάθε οικονομική ανάλυση, εάν όλες οι άλλες συνθήκες παραμένουν σταθερές. Δυστυχώς όμως αυτή την περίοδο 2019-2022 εμφανίστηκαν δύο μεγάλες προκλήσεις όχι μόνο για το μέγεθος της Ελλάδας αλλά και για όλο το κόσμο. Η πρώτη πρόκληση έκανε την εμφάνιση της στο τέλος του 2019 με το ξέσπασμα της πανδημίας Covid-19 από την πόλη Ουχάν της Κίνας,¹⁴ ενώ η δεύτερη, έκανε την εμφάνιση της κατά την στρατιωτική εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία στις αρχές του 2022. Και τα δύο αυτά γεγονότα είναι πολύ σημαντικά για την πορεία των εξελίξεων την τριετία 2019-2022 καθώς επηρέασαν τόσο τις διεθνείς οικονομικές συνθήκες μέσα από τις απαγορεύσεις μετακινήσεων των πολιτών σε όλες τις χώρες και την ενεργειακή κρίση που ξέσπασε τους τελευταίους μήνες.

Κύριος σκοπός αυτού του κεφαλαίου είναι να μελετήσουμε τις κύριες προκλήσεις τόσο σε επίπεδο οικονομικό όσο και σε κοινωνικό την περίοδο 2019-2022. Τις προκλήσεις θα τις μελετήσουμε παράλληλα με την ακολουθούμενη πολιτική της ΝΔ το ίδιο χρονικό διάστημα.

5.2 Οι οικονομικές προκλήσεις, 2019-2022

Η κυβέρνηση της ΝΔ ξεκίνησε με τις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 7 Ιουλίου 2019. Υπήρχε ήδη μια περίοδος που χαρακτηρίζεται από μέτρια ανάκαμψη ειδικά έπειτα από την

¹⁴ Για τις προκλήσεις εξαιτίας του Covid-19 στην Ελλάδα έχουν γραφτεί ήδη μια σειρά από αξιολογές συνεισφορές, δείτε μεταξύ άλλων, Hazakis (2021a, 2021b), Mariolis, T., Rodousakis, N., & Soklis, G. (2021), Maris, Sklias, & Maravegias (2022), και Apostolopoulos, N., Psychalis, M., & Liargovas, P. (2022),

δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ. Όμως, πολλές ήταν ακόμα οι προκλήσεις που θα έπρεπε να αντιμετωπιστούν από την νέα Κυβέρνηση. Είχε ήδη υλοποιηθεί ένα μεγάλο σχέδιο θεσμικών αλλαγών έστω και μέσω ισχυρών παρεμβάσεων και πιέσεων το οποίο όμως θα έπρεπε να ενισχυθεί και να υποστηριχθεί από την Κυβέρνηση της ΝΔ περαιτέρω.

Πίνακας 7. Το δημοσιονομικό έλλειμμα/πλεόνασμα (% ΑΕΠ)

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ευρωπαϊκή Ένωση	-1,9	-1,4	-0,8	-0,4	-0,5	-6,7	-4,6
Ελλάδα	-5,9	0,2	0,6	0,9	1,1	-9,9	-7,5

Πηγή. Eurostat

	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Ευρωπαϊκή Ένωση	85,1	84,3	81,7	79,7	77,5	89,8	87,9
Ελλάδα	176,7	180,5	179,5	186,4	180,6	206,3	194,5

Πίνακας 8. Το δημόσιο χρέος στην Ελλάδα και την ΕΕ (% ΑΕΠ)

Πηγή. Eurostat

Πρώτα από όλα θα πρέπει να διορθωθούν οι οικονομικές αποδόσεις της Ελλάδας αναφορικά με το δημοσιονομικό έλλειμμα και το δημόσιο χρέος (Πίνακας 7 και 8). Μπορεί να φαίνεται όλα αυτά τα χρόνια πως η χώρα ξεπέρασε την οικονομική κρίση στην πραγματικότητα όμως τα κύρια στοιχεία της, που επηρεάζουν την οικονομική σταθερότητα και το μέλλον κάθε χώρας, φαίνεται να συνεχίζουν να ταλανίζουν την εθνική οικονομία. Όπως βλέπουμε στους πίνακες, από το ξέσπασμα της πανδημίας Covid-19 το δημοσιονομικό έλλειμμα από το πλεόνασμα του 1.1 % εκτινάχθηκε στο 9.9 % και 7.5 % το 2020 και 2021 αντίστοιχα. Αυτό το γεγονός είναι πάρα πολύ ανησυχητικό γιατί τα δημοσιονομικά ελλείμματα τείνουν να δημιουργούν νέα χρέη. Βέβαια, η χώρα όπως και όλες οι χώρες της ΕΕ παρουσιάζουν το ίδιο δημοσιονομικό πρόβλημα, όμως σε επίπεδο ΕΕ βλέπουμε ότι τα ελλείμματα είναι αρκετά μικρότερα από ότι στην περίπτωση της Ελλάδας. Αυτό σημαίνει πως μάλλον οι οικονομίες τους είναι πολύ πιο ανθεκτικές σε συνθήκες πίεσης, σε αντίθεση με την κουρασμένη Ελλάδα από τα δεκαετή μηνιμόνια τα οποία εξάντλησαν όχι μόνο τις πολιτικές αρχές αλλά τους ίδιους τους κατοίκους.

Ο Πίνακας 8 δείχνει επίσης τα δημόσια χρέη στην Ελλάδα και την ΕΕ. Σε αυτό το σημείο φαίνονται ξεκάθαρα οι επιπτώσεις που είχε η κρίση του Covid-19 στο δημόσιο χρέος της Ελλάδας το οποίο το 2020 εκτινάχθηκε στο ύψος ρεκόρ του 203% του ΑΕΠ. Μπορεί το

έτος 2021 το χρέος να μειώθηκε αλλά αυτό δεν συνεπάγεται πως ακόμα και στο ύψος του 194.5% του ΑΕΠ δεν είναι αρκετά μεγάλο. Το αντίθετο μάλιστα. Το χρέος αυτό είναι το μεγαλύτερο χρέος της χώρας την τελευταία δεκαετία. Παρόλο το ύψος του βέβαια θα πρέπει να τονίσουμε ότι σύμφωνα με αυτή την μέτρηση, ο διακανονισμός αποπληρωμής του εν λόγω χρέους περιλαμβάνει μακροχρόνιο δανεισμό με πάρα πολύ μικρά επιτόκια αποπληρωμής. Αυτό το γεγονός συνιστά τη συνεισφορά της ΕΕ η οποία με την εν γένει αξιοπιστία της βοήθησε στο να δοθούν στην Ελλάδα τα απαραίτητα δάνεια για να αποφευχθεί η χρεοκοπία της χώρας (Reichlin & Pill, 2015).

5.3 Οι κοινωνικές προκλήσεις, 2019-2022

Παράλληλα με την οικονομική κρίση σιγοκαίει και μια κοινωνική (πρόκληση;) την οποία αναδείξαμε στα προηγούμενα κεφάλαια. Όλες αυτές οι προκλήσεις θα πρέπει σιγά σιγά να αντιμετωπιστούν από την ελληνική πολιτεία. Δυστυχώς όμως, μια σειρά από εξωγενείς παράγοντες έχουν αποτρέψει μια γρηγορότερη επαναφορά όλων αυτών των δεικτών προς τα βιώσιμα επίπεδα. Ο πρώτος εξωγενής παράγοντας έχει να κάνει με την εμφάνιση της πανδημίας Covid-19 και τις επιπτώσεις στην ελληνική κοινωνία και ο δεύτερος με την ενεργειακή κρίση εξαιτίας της εισβολής της Ρωσίας στην Ουκρανία.

Στο επίπεδο της απασχόλησης, ασφαλώς, η κρίση του Covid-19 έχει επηρεάσει βαθιά την απασχόληση παντού, αλλά οι χώρες έχουν υιοθετήσει διαφορετικές στρατηγικές για να προσπαθήσουν να μετριάσουν τις χειρότερες από τις επιπτώσεις. Σύμφωνα με τους Betcherman & Testaverde (2021) δεδομένης της φύσης της πανδημίας, τα μοντέλα για τη διαχείριση των κραδασμών στην αγορά εργασίας θα πρέπει να προσφέρουν εκτεταμένη υποστήριξη όταν το σοκ επιμένει ή επαναλαμβάνεται. Η πολιτική απασχόλησης στην Ελλάδα, είναι μια πολιτική που χρηματοδοτείται από την ΕΕ και χαρακτηρίζεται από συγκεντρωτισμό, αυξημένη γραφειοκρατία, διοικητικές επικαλύψεις και παγίδες κατακερματισμού, παράγοντες που συμβάλλουν στην αναποτελεσματικότητα της πολιτικής (Plimakis et al., 2021). Έτσι, είναι πολύ σημαντικό οι επιτυχημένες πολιτικές προσεγγίσεις να είναι κατάλληλες για τη δημιουργία θέσεων εργασίας μόλις δημιουργηθούν οι προϋποθέσεις για επανεκκίνηση.

Στο επίπεδο της φτώχειας είναι ξεκάθαρο πως σύμφωνα με τους Missos et al., (2022), το βιοτικό επίπεδο του ελληνικού πληθυσμού εξακολουθεί να συρρικνώνεται και οι προοπτικές είναι ζοφερές. Οι συγγραφείς, μελετώντας το διαθέσιμο εισόδημα των ελληνικών νοικοκυριών και τη σημασία της αντικατάστασης ενός «νοτιοευρωπαϊκού μοντέλου» κοινωνικής προστασίας προτείνουν ένα καλύτερο μέτρο μέτρησης της φτώχειας.

Ειδικά για τη περίπτωση της Ελλάδας και γενικά για τις ανεπτυγμένες οικονομίες στις οποίες επιβάλλονται εμπροσθοβαρείς νεοφιλελεύθερες πολιτικές. Σε επίπεδο ΕΕ, οι Carfora, Scandurra & Thomas (2022) υποστηρίζουν ότι έχουμε μπει σε μια επιπλέον περίοδο ενεργειακής φτώχειας οι συνέπειες της οποίας αναμένεται να απορροφηθούν πολύ αργά, όχι πριν από το 2025, και σε κάθε περίπτωση με ουσιαστικές διαφορές μεταξύ των χωρών, διευρύνοντας περαιτέρω το χάσμα μεταξύ χωρών με χαμηλά επίπεδα και εκείνων με μεγαλύτερα επίπεδα φτώχειας την ΕΕ. Δεδομένων λοιπών των επιπτώσεων της πανδημίας Covid-19 και της παγκόσμιας ενεργειακής κρίσης η οποία επιδεινώθηκε από τον πόλεμο στην Ουκρανία, η κατάσταση χαρακτηρίζεται ως ιδιαίτερα δύσκολη για τις ευρωπαϊκές χώρες, οι οποίες εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από την εισαγόμενη ενέργεια από τη Ρωσία. Ενόψει μιας τέτοιας οικονομικής αβεβαιότητας, είναι απαραίτητο να αναλυθούν και να αξιολογηθούν οι επιπτώσεις ακόμα καλύτερα.

Στο ίδιο μήκος κύματος φαίνεται να χρειάζεται μια διαφορετική στρατηγική για τις επιχειρήσεις έτσι ώστε και εκείνες να ανταποκριθούν σε αυτήν την πανδημική κρίση. Όπως τονίζεται από τους Dimitratos & Kyriakopoulos (2022), η στρατηγική μείωσης των αποθεμάτων και των εργαζομένων που σχετίζεται με την εκκαθάριση ήταν η πιο ευρέως χρησιμοποιούμενη από τις ΜμΕ κατά τη διάρκεια της κρίσης του Covid-19 στην Ελλάδα. Ωστόσο, οι συγγραφείς εντοπίζουν ότι ο Covid-19 επηρέασε πολλούς προηγμένους τρόπους λειτουργίας πέρα από τις εξαγωγές ή τις μικροπολυεθνικές. Οι ελληνικές ΜμΕ μεταμόρφωσαν ψηφιακά τις επιχειρήσεις τους χάρη στις ισχυρές τους δυνατότητες δικτύωσης, μάθησης και γνώσης. Οι βασικές προκλήσεις που αντιμετώπισαν οι διευθυντές και οι επαγγελματίες αφορούσαν την επέκταση της ψηφιακής υποδομής, τις συνθήκες απασχόλησης και την εξ αποστάσεως εργασία (από το σπίτι), την ασφάλεια στον κυβερνοχώρο και το απόρρητο, την υποστήριξη πληροφορικής και τη διαχείριση της εφοδιαστικής αλυσίδας.

Κεφάλαιο 6 – Συμπεράσματα

Αδιαμφισβήτητα το θέμα αυτής της μεταπτυχιακής διατριβής είναι ένα από τα σπουδαιότερα τα οποία κανείς θα μπορούσε να μελετήσει γιατί σχετίζεται με την γενικότερη ευημερία και σταθερότητα της χώρας μας. Για αυτό το λόγο άλλωστε, κύριος σκοπός αυτής της μεταπτυχιακής διατριβής ήταν να διερευνήσει τις οικονομικές και κοινωνικές διαστάσεις της κρίσης χρέους στην Ελλάδα έως και σήμερα. Τα κύρια ερωτήματα που είχαμε να απαντήσουμε ήταν: Ποιες είναι λοιπόν οι κύριες αιτίες της ελληνικής οικονομικής κρίσης; Ποιες οι συνέπειες της ελληνικής οικονομικής κρίσης τα τελευταία χρόνια στην οικονομική και κοινωνική ζωή των Ελλήνων;

Για να επιτευχθούν οι στόχοι της μεταπτυχιακής διατριβής και να απαντηθούν παράλληλα τα δύο πολύ σημαντικά ερωτήματα, πέρα από την εισαγωγή, στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύσαμε την έννοια των οικονομικών κρίσεων μαζί με τις κυριότερες οικονομικές κρίσεις του 20^{ου} αιώνα, την παγκόσμια οικονομική κρίση που εμφανίστηκε στην Αμερική το 2007 καθώς και τις επιπτώσεις της ,δηλαδή την άμεση μετάδοση της στην ευρωπαϊκή και ελληνική οικονομία. Όπως τονίστηκε, οι οικονομικές κρίσεις γενικά είναι εγγενή χαρακτηριστικά του καπιταλιστικού συστήματος. Ειδικά οι οικονομικές κρίσεις όπως για παράδειγμα αυτή που ξεκίνησε το 2007 στις ΗΠΑ η οποία μεταδόθηκε αστραπιαία στην ευρωπαϊκή οικονομία. Χρειάστηκε όμως τόσο η συνεισφορά της ευρωπαϊκής όσο και της ελληνικής πλευράς για να διαδοθεί τόσο γρήγορα και σε τέτοιο βαθμό. Ειδικά στην περίπτωση της Ελλάδας, την πρώτη περίοδο οι πολιτικές αρχές δεν κατάφεραν να αναγνωρίσουν την σοβαρότητα της.

Η παραπάνω ανάλυση δείχνει τα όρια των μελετών και θα μας κατευθύνει κάθε φορά που προσπαθούμε κριτικά να αξιολογήσουμε τον ρόλο των δρώντων στα πλαίσια αυτής της έρευνας. Από τα παραπάνω σημεία προκύπτουν κάποια βασικά συμπεράσματα που λειτουργούν καταλυτικά στην διαμόρφωση της ελληνικής πολιτικής και της πολιτική διακυβέρνησης της Ευρωζώνης. Πρώτον, η παγκόσμια χρηματοοικονομική κρίση παρόλο που αντιμετωπίστηκε διεθνώς στα πλαίσια του τραπεζικού τομέα, δεν προβλέφθηκε η επίπτωση που θα είχε γενικότερα στις οικονομίες της ευρωζώνης και ειδικότερα στους πιο αδύναμους κρίκους αυτών. Δεύτερον, ανέδειξε τα σοβαρά δομικά και συστημικά προβλήματα της ευρωπαϊκής οικονομικής αρχιτεκτονικής. Τρίτον, έκανε φανερή την πλήρη αδυναμία της ελληνικής πλευράς να μην μπορεί καν να προβλέψει τις μακροχρόνιες επιπτώσεις όλων των παραπάνω συνθηκών. Τέταρτον, η ελληνική οικονομική κρίση

επηρεάζεται και περιορίζεται ταυτόχρονα από τα μερίδια κυριαρχίας πολιτικών και οικονομικών συμφερόντων.

Έτσι, στην βάση αυτών των συνθηκών στο τρίτο κεφάλαιο μελετήθηκαν οι οικονομικές και κοινωνικές συνέπειες της πρώτης δεκαετίας της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα. Στο πρώτο μέρος των οικονομικών συνεπειών αναλύθηκαν ο ρυθμός μεγέθυνσης και ο ρυθμός πληθωρισμού τα πρώτα χρόνια της κρίσης, ενώ στο δεύτερο μέρος οι κοινωνικές συνέπειες που σχετίζονταν με τη φτώχεια, την ανεργία, την επίδραση στις ΜμΕ καθώς και τις συνέπειες στη υγεία και τις αυτοκτονίες. Όπως αποδείχθηκε αυτή η περίοδος μπορεί να διαιρεθεί σε δύο κύριες υποπεριόδους, την πρώτη περίοδο που διήρκησε από το 2010 έως και το 2014 και στην οποία τονίσθηκαν πως οι συνέπειες στην οικονομία ειδικά ήταν κυριολεκτικά καταστροφικές, και την δεύτερη περίοδο από το 2015 έως και το 2019 στην οποία σταδιακά παρατηρήθηκε μια ανάκαμψη της εθνικής οικονομίας. Αντίστοιχα βέβαια είναι και τα μεγέθη τόσο στην φτώχεια, όσο και στην ανεργία, την επίδραση στις ΜμΕ και την ψυχική υγεία των Ελλήνων. Η μόνη επίπτωση που δεν φαίνεται να είναι το αποτέλεσμα της οικονομικής κρίσης στην Ελλάδα είναι ο αριθμός των θανάτων από αυτοκτονίες όπου συγκριτικά με άλλα κράτη μέλη της ΕΕ, αυτός ο αριθμός παρέμεινε πολύ μικρός.

Στο τέταρτο κεφάλαιο, αξιολογήθηκε η οικονομική πολιτική του ΣΥΡΙΖΑ κατά την περίοδο 2015-2019. Αυτή η περίοδος διακυβέρνησης χωρίζεται ουσιαστικά σε δύο υποπεριόδους, την πρώτη περίοδο όπου ο ΣΥΡΙΖΑ ακολουθεί μάλλον καταστρεπτικές επιλογές για το μέλλον της χώρας εξαιτίας κυρίως των διαφόρων λάθος υποθέσεων από τις οποίες ξεκινούσαν την συζήτηση τα μέλη του ΣΥΡΙΖΑ. Για παράδειγμα ανέμεναν πως οι θεσμοί θα φοβηθούν το GREXIT¹⁵ και εν τέλει θα δώσουν στην χώρα πολλούς βαθμούς οικονομικής ελευθερίας. Η αλήθεια ήταν μάλλον πως οι ευρωπαίοι είχαν ήδη σχεδιάσει ένα σχέδιο για το GREXIT το οποίο όταν το παρουσίασαν στους Έλληνες αξιωματούχους, εκείνοι οι τελευταίοι κατάλαβαν ότι οι συνάδελφοι τους από το εξωτερικό σοβαρολογούσαν. Εκείνη την στιγμή, και ειδικά από έπειτα από το αποτέλεσμα του δημοψηφίσματος, κατάλαβαν ότι οδηγούσαν την χώρα προς τον γκρεμό γεγονός που θα είχε τρομερές επιπτώσεις στο μέλλον και την πολιτική αξιοπιστία όλων των Ελλήνων. Μάλιστα όπως έλεγαν εκείνη την περίοδο θα χρειαζόταν ισχυρές δυνάμεις για να μην πραγματοποιηθεί

¹⁵ Η συζήτηση για το GREXIT αφορούσε την πιθανότητα εξόδου της Ελλάδας από την Ευρωζώνη, η οποία μετατράπηκε αργότερα και σε έξοδο από την ΕΕ. Ασφαλώς, εάν δεν αποδεχόταν οι ελληνικές κυβερνήσεις τα μνημόνια συνεργασίας με τους αντίστοιχους όρους, τότε δεν θα δινόταν χρηματοδοτική βοήθεια στην Ελλάδα με αποτέλεσμα να οδηγούνταν σε χρεοκοπία, και κατά συνέπεια έξοδο από την Ευρωζώνη.

εκτροπή του πολιτεύματος. Σε όλες αυτές τις συνθήκες θα πρέπει να προσθέσουμε πως ένα μέρος του κόμματος του ΣΥΡΙΖΑ (περίπου το 25% κόμματος), κρατούσε αυστηρή θέση ως προς αυτήν την κατεύθυνση, ονειρευόμενο κουμουνιστικά σχέδια, ενίσχυση της συνεργασίας μας με την Ρωσία κ.α. Όλα τα παραπάνω οδήγησαν την χώρα σε άμεση αύξηση το χρέους της αλλά και σε ένα τρίτο μνημόνιο οικονομικής συνεργασίας με τους θεσμούς, το οποίο ήταν και αυτό τόσο δύσκολο όσο και τα πρώτα.

Έτσι οδηγηθήκαμε στην δεύτερη περίοδο διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ η οποία ασφαλώς ήταν πιο ομαλή σε σχέση με την πρώτη προσπάθεια διακυβέρνησης. Όχι ότι υπήρχε κλίμα συνεννόησης ανάμεσα στις ελληνικές αρχές και τους θεσμούς, αλλά μάλλον δεν υπήρχε πια άλλη επιλογή για την ελληνική πολιτική ηγεσία. Η δεύτερη περίοδος διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ ήταν ομαλότερη από την πρώτη και βοήθησε στην προσπάθεια της ελληνικής ανάκαμψης. Όταν το 2019 η ΝΔ κέρδισε τις εκλογές ασφαλώς και βρήκε ομαλότερες συνθήκες οι οποίες ευνόησαν την ελληνική ανάκαμψη. Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι η ανάκαμψη έχει έρθει γιατί οι εξωγενείς προκλήσεις είναι πολλές και μένουν ακόμα πολλά αναπάντητα ερωτήματα. Υπό αυτές τις συνθήκες, πολλά είναι αυτά που μπορούν να ειπωθούν ακόμα αναφορικά με την οικονομική κρίση που ξεκίνησε την προηγούμενη δεκαετία στην Ελλάδα. Υπάρχουν πολλά ζητήματα τα οποία παραμένουν αναπάντητα και σίγουρα θα μπορούν να επηρεάσουν την πορεία όλων των οικονομικών εξελίξεων. Υπό αυτή την έννοια δεν μπορούμε να πούμε με σιγουριά το εάν η οικονομική κρίση για την Ελλάδα έχει τελειώσει.

Πρώτον, δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι η ΕΕ θα καταφέρει να δώσει τις απαιτούμενες απαντήσεις ειδικά στο πλαίσιο της οικονομικής διακυβέρνησης της Ευρωζώνης. Το θέμα έχει γίνει αντικείμενο συζήτησης σε πολλές αξιολογικές μελέτες (δείτε, Sklias, P., Roukanas, S., & Maris, G. 2014; Kotios, A., Galanos, G., Plymakis, S., & Roukanas, S. 2015; Liargovas, P., & Psychalis, M. 2021). Επιπρόσθετα, όπως υποστηρίζουν οι Liargovas, P., & Pilichos, V. (2022) οι οποίοι εξέτασαν τους παράγοντες που επηρεάζουν την αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής διακυβέρνησης στην ΕΕ μέσω μιας ομάδας 19 χωρών της Ευρωζώνης για την περίοδο 1999–2019 χρησιμοποιώντας μια μέθοδο OLS, τα αποτελέσματα δείχνουν τις θετικές επιπτώσεις της οικονομικής ανάπτυξης, του πληθωρισμού και της μεταβολής του ισοζυγίου της γενικής κυβέρνησης στο δημοσιονομικό έλλειμμα. Επιπρόσθετα τονίζουν ότι τα Προγράμματα Οικονομικής Προσαρμογής έχουν θετική επίδραση στο σφάλμα δημοσιονομικής πρόβλεψης, βελτιώνοντας έτσι την αποτελεσματικότητα της δημοσιονομικής διακυβέρνησης. Σχετικά, αξίζει να αναφερθεί ότι φαίνεται να μπαίνουν σημαντικά ζητήματα ασυμμετρίας ισχύος τα οποία επηρεάζουν το

τελικό αποτέλεσμα της αλλαγής στο πλαίσιο της οικονομικής διακυβέρνησης στην ΟΝΕ (Μαρής, 2014; Maris, 2020; Maris & Sklias, 2020; Maris & Manoli, 2022).

Ένα δεύτερο ερώτημα το οποίο παραμένει ακόμα και σήμερα αναπάντητο είναι η αποτελεσματικότητα των οικονομικών πολιτικών ειδικά σε περιόδους οικονομικής αστάθειας (Hardouvelis, G. A., Karalas, G., Karanastasis, D., & Samartzis, P. 2018). Πράγματι, όπως υποστηρίζει ο Hazakis (2021b) η ελληνική οικονομική προσαρμογή κατάφερε να αποκαταστήσει τις μακροοικονομικές ισορροπίες και τους ρυθμούς ανάπτυξης, αν και εις βάρος της βιωσιμότητας του χρέους και της ευημερίας των πολιτών. Ο Covid-19 όμως έπληξε το 2020 τους μοχλούς ανάπτυξης της ελληνικής οικονομίας οδηγώντας, για άλλη μια φορά, σε άνοδο της ανεργίας και σε ύφεση της οικονομικής δραστηριότητας. Υπάρχουν τέσσερις τομείς θεμάτων που συνδέονται στενά με την ανάπτυξη, το οποίο είναι και το ζητούμενο και συγκεκριμένα το πρωτογενές δημοσιονομικό ισοζύγιο, η βιωσιμότητα του χρέους, η εξωτερική ανταγωνιστικότητα και οι αναλογίες ανεργίας και φτώχειας. Υπό αυτές τις προϋποθέσεις η θετική εξέλιξη των τεσσάρων μεταβλητών μπορεί να κρατήσει την ελληνική οικονομία και τα ελληνικά παραγωγικά δίκτυα σε τροχιά, περιορίζοντας τις αρνητικές επιπτώσεις για την ελληνική κοινωνία (Giannakis & Bruggeman, 2017; Economides, Philippopoulos & Vassilatos, 2022; Theodoropoulou, 2022). Τι όμως γίνεται εάν αυτοί οι δείκτες εξελιχθούν αρνητικά; Ποιος μας διαβεβαιώνει ότι μια ακόμα πανδημία δεν θα επηρεάσει την ελληνική οικονομία σε σύντομο χρονικό διάστημα;

Σε αυτό λοιπόν το σημείο θα πρέπει να προσθέσουμε μια ακόμα διάσταση. Αυτήν της απροσδιοριστίας να γνωρίζουμε τις μελλοντικές εξελίξεις. Αυτή ακριβώς η αβεβαιότητα είναι ένα σημαντικό κομμάτι της ανάλυσης μας καθώς θα μπορούσε δυνητικά να καθορίσει το τελικό αποτέλεσμα, δηλαδή το κατά πόσο η Ελλάδα θα καταφέρει να ξεπεράσει την κρίση μια και δια παντός.

Βιβλιογραφία

Βιβλιογραφικές Αναφορές στα Ελληνικά

- Αλογοσκούφης, Γ. (2009) *Η Ελλάδα μετά την Κρίση*. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Galbraith, J. K. (2016). *Καλώς όρισε στη Μαρτυρική Αρένα*. Αθήνα: Πατάκη.
- Καζάκος, Π. (2020). *Το Τέλος των Ψευδαισθήσεων. Ελεγχόμενες Πτωχεύσεις, Οικονομική Κρίση και Μνημόνια. 2009-2019*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Καζάκος, Π., Λιαργκόβας, Π. & Ρεπούσης, Σ. (2016) *Το δημόσιο χρέος της Ελλάδας*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Λιαργκόβας, Π. & Ρεπούσης, Σ. (2011). *Κρίση, Δανεισμός και Χρεοκοπία. Ελληνικές και Διεθνείς Εμπειρίες*. Αθήνα: Παπαζήση.
- Μαρής, Γ. (2014). Το Νέο Πλαίσιο και τα Όρια της Οικονομικής Διακυβέρνησης στην Ευρωπαϊκή Ένωση. *Ελληνικό Ίδρυμα Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής (ΕΙΙΑΜΕΠ) Ερευνητικό Κείμενο Νο, 11*, 2014.
- Μαρής, Γ. (2020) *Ο νομιζόμενος κόσμος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ασύμμετρη ισχύς, εθνική κυριαρχία και διαπραγματεύσεις κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης στην Ευρωζώνη*. Αθήνα: Προπομπός.
- Μαρής, Γ. (2021) *Ευρωπαϊκή Πολιτική Οικονομία και Ελλάδα. Θεωρία και Εφαρμογές*. Αθήνα: Προπομπός.
- Ρουκανάς, Σ. (2014). Το αναλυτικό πλαίσιο της Σύνθετης Δημοσιονομικής Κρίσης: Η περίπτωση της Ελλάδας". Στο Ρουκανάς, Σ., Σκλιάς, Π.(επιμ.). *Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000–2010: από την ΟΝΕ στο μηχανισμό στήριξης*.
- Ρουκανάς, Σ. & Σκλιάς, Π. (2014). *Η Ελληνική Πολιτική Οικονομία 2000 – 2010: Από την ΟΝΕ στο Μηχανισμό Στήριξης*. Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Χριστοδουλάκης, Ν. (2015). *Οικονομικές Θεωρίες και Κρίσεις. Μια κριτική Αξιολόγηση*. Αθήνα: Κριτική.

Ξενόγλωσσες Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Aliber, R. Z., & Kindleberger, C. P. (2015). *Manias, panics, and crashes: A history of financial crises* (p. 256). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Alogoskoufis, G. (1995). The two faces of Janus: institutions, policy regimes and macroeconomic performance in Greece. *Economic policy*, 10(20), 147-192.
- Alogoskoufis, G., & Jacque, L. (2019). Economic and financial asymmetries in the euro area. *unpublished, Fletcher School, Tufts University*.

- Apostolopoulos, N., Psychalis, M., & Liargovas, P. (2022). Discussing EU Policies and Mechanisms towards the COVID-19 Pandemic Crisis: A Case Study of Greece. *World*, 3(4), 772-782.
- Barberis, N. (2013). Psychology and the Financial Crisis of 2007-2008. *Financial innovation: too much or too little*, 15-28.
- Barsky, R. B., & Kilian, L. (2000). A Monetary Explanation of the Great Stagflation of the 1970s. *National Bureau of Economic Research*, Working Paper 7547. <http://www.nber.org/papers/w7547>
- Bell, D. N., & Blanchflower, D. G. (2015). Youth unemployment in Greece: measuring the challenge. *IZA Journal of European Labor Studies*, 4(1), 1-25.
- Bernstein, M. A. (1987). *The Great Depression: delayed recovery and economic change in America, 1929-1939*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Betcherman, G., & Testaverde, M. (2021). How to protect jobs during Covid-19: Lessons from the greek experience. *Science*, 5, 1700.
- Blankenburg, S., & Palma, J. G. (2009). Introduction: the global financial crisis. *Cambridge Journal of Economics*, 33(4), 531-538.
- Boughton, J. M. (2000). From Suez to Tequila: The IMF as crisis manager. *The economic journal*, 110(460), 273-291.
- Carayannis, E., Jones, P., Liargovas, P., & Apostolopoulos, N. (2020). Entrepreneurship and the European Union policies after 60 years of common European vision: Regional and spatial perspectives. *Journal of Small Business & Entrepreneurship*, 32(6), 517-522.
- Carfora, A., Scandurra, G., & Thomas, A. (2022). Forecasting the COVID-19 effects on energy poverty across EU member states. *Energy policy*, 161, 112597.
- Darvas, Z. (2016). Is Greece destined to grow?. In *A New Growth Model for the Greek Economy* (pp. 61-71). Palgrave Macmillan, New York.
- Dijsselbloem, J. (2018). *The euro crisis: The inside story*. Prometheus.
- Dimitratos, P., & Kyriakopoulos, P. (2022). COVID-19 crisis challenges and responses: evidence from selected Greek SMEs. In *Small and Medium Sized Enterprises and the COVID-19 Response* (pp. 323-345). Edward Elgar Publishing.
- Dornbusch, R. (2001). Fewer monies, better monies. *American Economic Review*, 91(2), 238-242.
- Dritsakis, N., & Stamatiou, P. (2016). The effects of unemployment on economic growth in Greece. An ARDL bound test approach. *The Romanian Economic Journal*, 19(62), 53-72.

- Drydakakis, N. (2015). The effect of unemployment on self-reported health and mental health in Greece from 2008 to 2013: a longitudinal study before and during the financial crisis. *Social science & medicine*, 128, 43-51.
- Dufour, M., & Orhangazi, Ö. (2009). The 2000–2001 financial crisis in Turkey: A crisis for whom?. *Review of Political Economy*, 21(1), 101-122.
- Economides, G., Philippopoulos, A., & Vassilatos, V. (2022). The Impact of the Lockdown on the Greek Economy and the Role of the Recovery Fund. *The BE Journal of Macroeconomics*, 22(1), 307-361.
- Eichengreen, B. (2014). *Hall of mirrors: The great depression, the great recession, and the uses-and misuses-of history*. Oxford University Press.
- Fountoulakis, K. N., Grammatikopoulos, I. A., Koupidis, S. A., Siamouli, M., & Theodorakis, P. N. (2012). Health and the financial crisis in Greece. *The Lancet*, 379(9820), 1001-1002.
- Fountoulakis, K. N., Savopoulos, C., Siamouli, M., Zaggelidou, E., Mageiria, S., Iacovides, A., & Hatzitolios, A. I. (2013). Trends in suicidality amid the economic crisis in Greece. *European archives of psychiatry and clinical neuroscience*, 263(5), 441-444.
- Giannakis, E., & Bruggeman, A. (2017). Economic crisis and regional resilience: Evidence from Greece. *Papers in Regional Science*, 96(3), 451-476.
- Greenglass, E., Antonides, G., Christandl, F., Foster, G., Katter, J. K., Kaufman, B. E., & Lea, S. E. (2014). The financial crisis and its effects: Perspectives from economics and psychology. *Journal of Behavioral and Experimental Economics*, 50, 10-12.
- Grubb, D., Jackman, R., & Layard, R. (1982). Causes of the current stagflation. *The Review of Economic Studies*, 49(5), 707-730.
- Haggard, S. (1999). Governance and growth: lessons from the Asian economic crisis. *Asian-Pacific Economic Literature*, 13(2), 30-42.
- Hanson, P. (1999). The Russian economic crisis and the future of Russian economic reform. *Europe-Asia Studies*, 51(7), 1141-1166.
- Hardouvelis, G. (2008). The international financial crisis and Greece. In *Economia Conference, Athens* (Vol. 12, No. 11, p. 2008).
- Hardouvelis, G. A., Karalas, G., Karanastasis, D., & Samartzis, P. (2018). Economic policy uncertainty, political uncertainty and the Greek economic crisis. *Political Uncertainty and the Greek Economic Crisis* (April 3, 2018).
- Hardouvelis, G., & Gkionis, I. (2016). A decade long economic crisis: Cyprus versus Greece. *Cyprus Economic Policy Review*, 10(2), 3-40.

- Hazakis, K. (2015). The political economy of economic adjustment programs in the Eurozone: a detailed policy analysis. *Politics & Policy*, 43(6), 822-854.
- Hazakis, K. J. (2021a). An Odyssey with a Happy End? Growth Challenges, Successes and Failures of Greece during COVID-19 Era. In *Modeling Economic Growth in Contemporary Greece*. Emerald Publishing Limited.
- Hazakis, K. J. (2021b). Is there a way out of the crisis? Macroeconomic challenges for Greece after the Covid-19 pandemic. *European Politics and Society*, 1-15.
- Kapitsinis, N. (2019). The impact of economic crisis on firm relocation: Greek SME movement to Bulgaria and its effects on business performance. *GeoJournal*, 84(2), 321-343.
- Katsanidou, A., & Lefkofridi, Z. (2020). A decade of crisis in the European Union: Lessons from Greece. *JCMS: Journal of Common Market Studies*, 58, 160-172.
- Kindleberger, C. P. (1991). Bubbles. In *the World of Economics* (pp. 20-22). Palgrave Macmillan, London.
- Koliastasis, P. (2020). The brand has left the building: The cases of governing PASOK, ND and SYRIZA at a time of economic crisis (2009–2019). In *The Emerald Handbook of Digital Media in Greece*. Emerald Publishing Limited.
- Kotios, A., & Roukanas, S. (2021). The political economy of the Greek health sector and the implications of the economic crisis. *European Politics and Society*, 1-16.
- Kotios, A., & Roukanas, S. (2013). The Greek crisis and the crisis in Eurozone's governance. In *Greece's Horizons* (pp. 91-105). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Kotios, A., Galanos, G., Plymakis, S., & Roukanas, S. (2015). The vicious circles of recession and development prospects. *Procedia Economics and Finance*, 19, 63-68.
- Koutsoukis, N. S., Sklias, P., & Roukanas, S. (2012). A reputation risk perspective on the Greek crisis. *International Journal of Decision Sciences, Risk and Management*, 4(1-2), 38-57.
- Kretsos, L. (2014). Youth policy in austerity Europe: The case of Greece. *International Journal of Adolescence and Youth*, 19(sup1), 35-47.
- Krugman, P. (1995). *Currencies and crises*. MIT press.
- Krugman, P. (2009). The return of depression economics and the crisis of 2008. *New York*.
- Lampropoulou, M., & Oikonomou, G. (2018). Theoretical models of public administration and patterns of state reform in Greece. *International Review of Administrative Sciences*, 84(1), 101-121.
- Lapavitsas, C. (2019). Political economy of the Greek crisis. *Review of Radical Political Economics*, 51(1), 31-51.

- Lapavitsas, C., Kaltenbrunner, A., Lindo, D., Michell, J., Paineira, J. P., Pires, E., ... & Teles, N. (2010). Eurozone crisis: beggar thyself and thy neighbour. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 12(4), 321-373.
- Laskos, C., & Tsakalotos, E. (2013). *Crucible of resistance: Greece, the Eurozone and the world economic crisis* (p. 22). London: Pluto Press.
- Liargovas, P., & Psychalis, M. (2021). Fiscal reforms in the EMU: the Greek response. *European Politics and Society*, 22(5), 757-774.
- Liargovas, P., & Psychalis, M. (2019). Do economic adjustment programmes set conflicting objectives? The case of Greece. *Theoretical Economics Letters*, 9(8), 3065-3087.
- Liargovas, P., & Pilichos, V. (2022). Is EU Fiscal Governance Effective? A Case Study for the Period 1999–2019. *Economies*, 10(8), 187.
- Madianos, M. G., Alexiou, T., Patelakis, A., & Economou, M. (2014). Suicide, unemployment and other socioeconomic factors: evidence from the economic crisis in Greece. *The European Journal of Psychiatry*, 28(1), 39-49.
- Maris, G. (2020). National sovereignty, European integration and domination in the eurozone. *European Review*, 28(2), 225-237.
- Maris, G., & Flouros, F. (2021). The green deal, national energy and climate plans in Europe: Member States' compliance and strategies. *Administrative Sciences*, 11(3), 75.
- Maris, G., & Flouros, F. (2022). Economic crisis, COVID-19 pandemic, and the Greek model of capitalism. *Evolutionary and Institutional Economics Review*, 19(1), 469-484.
- Maris, G., & Manoli, P. (2022). Greece, Germany and the Eurozone crisis: Preferences, strategies and power asymmetry. *German Politics*, 1-21.
- Maris, G., & Sklias, P. (2016). France, Germany and the new framework for EMU governance. *Journal of Contemporary European Studies*, 24(1), 1-23.
- Maris, G., & Sklias, P. (2020). European integration and asymmetric power: Dynamics and change in the EMU. *European politics and Society*, 21(5), 634-649.
- Maris, G., Sklias, P., & Maravegias, N. (2022). The political economy of the Greek economic crisis in 2020. *European Politics and Society*, 23(4), 447-467.
- Mariolis, T., Rodousakis, N., & Soklis, G. (2021). The COVID-19 multiplier effects of tourism on the Greek economy. *Tourism economics*, 27(8), 1848-1855.
- Markou, G. (2020). Populism in government: The case of SYRIZA (2015–2019). In *Populism in Global Perspective* (pp. 178-198). Routledge.
- Meramveliotakis, G., & Manioudis, M. (2021). Sustainable Development, COVID-19 and Small Business in Greece: Small Is Not Beautiful. *Administrative Sciences*, 11(3), 90.

- O'Neill, R., Ralph, J., & A Smith, P. (2017). What Is Inflation?. In *Inflation* (pp. 21-43). Palgrave Macmillan, Cham.
- Özatay, F., & Sak, G. (2002). The 2000-2001 financial crisis in Turkey. In *Brookings trade forum* (pp. 121-160).
- Pagoulatos, G. (2019). Greece after the bailouts: assessment of a qualified failure. In *The Political Economy of Adjustment Throughout and Beyond the Eurozone Crisis* (pp. 61-93). Routledge.
- Pagoulatos, G. (2021). EMU and the Greek crisis: testing the extreme limits of an asymmetric union. In *Economic and Monetary Union at Twenty* (pp. 76-92). Routledge.
- Papadopoulos, O. (2016). Economic crisis and youth unemployment: Comparing Greece and Ireland. *European Journal of Industrial Relations*, 22(4), 409-426.
- Perry, G., & Servén, L. (2003). *The anatomy of a multiple crisis: why was Argentina special and what can we learn from it?* (Vol. 3081). World Bank Publications.
- Plimakis, S., Maris, G., Masouras, A., Galanos, G., & Karachalios, G. (2021). EU Structural funds and employment policy performance in Greece: impact and reform during the fiscal austerity years. *European Politics and Society*, 1-15.
- Reichlin, L., & Pill, H. (2015). Exceptional Policies for Exceptional Times: the ECB's response to the rolling crises of the euro area. In *Routledge Handbook of the Economics of European Integration* (pp. 371-395). Routledge.
- Reinhart, C. M., & Rogoff, K. S. (2009). The aftermath of financial crises. *American Economic Review*, 99(2), 466-72.
- Roukhanas, S. A., & Sklias, P. G. (Eds.). (2016). *The Greek Political Economy, 2000-2015*. Eburon.
- Schmalz, S., & Ebenau, M. (2012). After neoliberalism? Brazil, India, and China in the global economic crisis. *Globalizations*, 9(4), 487-501.
- Simou, E., & Koutsogeorgou, E. (2014). Effects of the economic crisis on health and healthcare in Greece in the literature from 2009 to 2013: a systematic review. *Health policy*, 115(2-3), 111-119.
- Šumonja, M. (2019). The Habermas-Streeck debate revisited: Syriza and the illusions of the left-Europeanism. *Capital & Class*, 43(3), 437-458.
- Sklias, P., & Maris, G. (2012). Reassessment of the OCA criteria in the Euro area: the case of Greece. *International Journal of Monetary Economics and Finance*, 5(2), 124-138.
- Sklias, P., & Maris, G. (2013). The political dimension of the Greek financial crisis. *Perspectives on European Politics and Society*, 14(1), 144-164.

- Sklias, P., Roukanas, S. A., & Galatsidas, G. (2022). Greek Political Economy in a Period of Economic Crisis: The Need for a National Growth Strategy Plan. *Theoretical Economics Letters*, 12(2), 371-391.
- Sklias, P., Roukanas, S., & Maris, G. (2014). Keynes and the Eurozone's crisis: towards a fiscal union?. *Procedia Economics and Finance*, 9, 66-73.
- Spanou, C. (2020). External influence on structural reform: Did policy conditionality strengthen reform capacity in Greece?. *Public Policy and Administration*, 35(2), 135-157.
- Spanou, C. (Ed.). (2021). *Crisis, Reform and the Way Forward in Greece: A Turbulent Decade*. Routledge.
- Theodoropoulou, S. (2022). Recovery, resilience and growth regimes under overlapping EU conditionalities: the case of Greece. *Comparative European Politics*, 20(2), 201-219.
- Triantafyllou, K., & Angeletopoulou, C. (2011). Increased suicidality amid economic crisis in Greece. *Lancet Correspondence*, 378(9801), 1459-60.
- Turner, G. (2008). *The credit crunch: housing bubbles, globalisation and the worldwide economic crisis*. London: Pluto Press.
- Varoufakis, Y. (2015). *The global Minotaur: America, Europe and the future of the world economy*. Bloomsbury Publishing
- Varoufakis, Y. (2016). *And the weak suffer what they must?: Europe, austerity and the threat to global stability*. Random House.
- Varoufakis, Y. (2018). *Adults in the room: My battle with the European and American deep establishment*. Farrar, Straus and Giroux.
- Varoufakis, Y., & Holland, S. (2012). A modest proposal for resolving the Eurozone crisis. *Intereconomics*, 47(4), 240-247.
- Vlados, C., & Chatzinikolaou, D. (2019). Crisis, institutional innovation and change management: Thoughts from the Greek case. *Journal of Economics and Political Economy*, 6(1), 58-77.